

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ КОНДРАТЮКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ФІНАНСІВ ЕКОНОМІКИ ТА
МЕНЕДЖМЕНТУ

**Навчальний посібник з дисципліни
«ПРАВознавство
ТА ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО
ПРАВА»
для студентів усіх спеціальностей**

Полтава 2019

**УДК 340(075.8)
Н 15**

Рецензент:

доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри конституційного, адміністративного права, екологічного та трудового права Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого

Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Полтавського національного університету імені Юрія Кондратюка
Протокол №__ від _____ 2019 р.

**Бойко В.В. ст. викладач секції державного управління і права,
Неділько А.І., ст. викладач секції державного управління і права.**

Н42 Правознавство та основи конституційного права: навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей. – Полтава: ПолтНТУ, 2019. – 149 с.

У навчальному посібнику подано навчальний матеріал, який висвітлює основні питання загальної теорії держави і права, історії держави і права України, державного права деяких зарубіжних країн та різних галузей вітчизняного права, що є найбільш необхідними саме для фахової підготовки майбутнього спеціаліста. Текст посібника складено на основі навчальних програм для неюридичних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також згідно із законодавством України. Посібник має на меті надання широких теоретичних знань і практичних правових компетентностей студентам неюридичних спеціальностей вищих навчальних закладів України. Він також буде корисним для всіх хто має потребу у набутті базових правових знань.

Авторський внесок до навчального посібника розподілено таким чином:
В.В. Бойко – Теми 1,2,3,4, 5,7,8, 10.
А.І. Неділько – Теми 6,9.

© Бойко В.В. Неділько А.І. 2019

78.26.01.01

ЗМІСТ

ВСТУП	6
ТЕМА 1. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА, НАУКА І НАЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА. ДЖЕРЕЛА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА	
1.1.Поняття, предмет і метод конституційного права України як галузі права.....	8
1.2.Норми конституційного права, їх класифікація.....	9
1.3.Конституційно-правові відносини, їх види, суб'єкти та об'єкти.....	11
1.4.Джерела конституційного права: поняття, системи, види.....	14
ТЕМА 2. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ	
2.1.Поняття, сутність та система загальних засад конституційного ладу в Україні.....	16
2.2.Органи державної влади і місцевого самоврядування.....	17
2.3.Верховенство права, поділ влади, територіальна цілісність і єдність держави як конституційні принципи.....	28
2.4.Конституційні засади політичної та ідеологічної різноманітності суспільного життя.....	29
ТЕМА 3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА	
3.1.Поняття і сутність правового статусу особи в державі. Основи правового статусу людини.....	33
3.2.Поняття і юридична природа основних прав, свобод і обов'язків. Система основних прав і свобод людини і громадянина: політичні, громадянські, економічні, соціальні, культурні та екологічні.....	36
3.3. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні. Гарантії прав та свобод.....	41
ТЕМА 4. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ	
4.1.Форми безпосереднього волевиявлення українського народу.....	45
4.2.Поняття і види виборів в Україні.....	47
4.3.Принципи виборчого права. Види виборчих систем: мажоритарна, пропорційна та змішана; їх основні відмінності.....	48
4.4.Призначення виборів. Виборчі округи, виборчі дільниці, виборчі комісії, списки виборців. Висунення кандидатів, суб'єкти права висунення кандидатів.....	50
4.5.Поняття і види референдумів. Порядок організації та проведення всеукраїнського та місцевих референдумів.....	51
Тема 5. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	
5.1.Поняття держави та її ознаки.....	55

5.2.Форми державного правління. Форми державного устрою. Форми державно-правового режиму.....	57
5.3.Поняття права і його ознаки. Функції права. Джерела права.....	61
5.4.Норма права: поняття, ознаки та види.....	65
5.5.Поняття правовідносин, їх структура та особливості.....	68
Тема 6. ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	
6.1.Предмет і метод адміністративного права України.....	70
6.2.Адміністративні правовідносини: поняття, ознаки, структура.....	72
6.3.Поняття державної служби. Правовий статус державного службовця.....	73
6.4.Адміністративне правопорушення та його ознаки. Склад адміністративного правопорушення.....	76
6.5.Адміністративна відповідальність і види адміністративних стягнень...78	
Тема 7. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	
7.1.Суб'єкти цивільно-правових відносин. Цивільна правоздатність. Цивільна дієздатність.	82
7.2.Об'єкти цивільно-правових відносин.....	86
7.3.Захист цивільних прав. Способи захисту цивільних прав особи.....	87
7.4.Право власності. Форми власності в Україні.....	89
7.5.Зобов'язальне право. Суб'єкти та об'єкти зобов'язань. Підстави виникнення і припинення зобов'язань.	91
7.6.Система цивільно-правових договорів.	93
7.7.Спадкування за законом і за заповітом.....	96
Тема 8. ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	
8.1.Сімейне право України: поняття, предмет правового регулювання...100	
8.2.Шлюб за сімейним законодавством. Недійсні шлюби.....	101
8.3.Права та обов'язки подружжя. Право власності подружжя.....	105
8.4.Шлюбний договір.	108
8.5.Права та обов'язки батьків і дітей.....	106
8.6.Права та обов'язки усиновителів. Права дітей, над якими встановлено опіку або піклування.....	111
Тема 9. ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ	
9.1.Поняття трудового права і предмет його регулювання.....	114
9.2.Трудовий договір: поняття, сторони і зміст. Контракт як форма трудового договору.....	115
9.3.Робочий час і час відпочинку.....	118
9.4.Розірвання трудового договору з ініціативи працівника і за ініціативою власника.....	123
9.5.Дисциплінарна і матеріальна відповідальність працівників.....	120
Тема 10. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	
10.1.Основні поняття і система кримінального права України.....	129
10.2.Поняття злочину та його ознаки. Поняття складу злочину, стадії злочину. Співучасть у злочині.....	132

10.3.Поняття кримінальної відповідальності.....	136
10.4.Кримінальне покарання: поняття, ознаки, види.....	138
10.5.Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.....	141
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	144

ВСТУП

Конституція України проголошує, що Україна – суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Ідея правової держави – ідея сучасної епохи, послідовної демократизації суспільства. Вона сприяє розумінню вихідної, вирішальної ролі громадянського суспільства в історії людства та утвердженню соціальної цінності держави і права, котрі мають забезпечувати життєдіяльність суспільства. У загальноцивілізаційному аспекті держава покликана бути публічною організацією, яка представляє народ країни і здійснює управління справами від його імені та в його інтересах.

Держава – це суверенна політико-територіальна організація публічної влади певних соціальних сил, яка має апарат управління і примусу, здатна робити свої веління загальнообов'язковими і виконувати як загальносоціальні, так і спеціальні функції тощо. Право такою ж мірою, як і держава, стає супутником громадянського суспільства, суспільним регулятором, відбиваючи уявлення суспільства про свободу та справедливість.

Сьогодні кожен громадянин розуміє актуальність та значущість процесу побудови громадянського суспільства та правової держави в Україні. Цей процес передбачає необхідність формування нового, вищого рівня правової свідомості та правової культури. Таким чином, великого значення набуває правове виховання, адже без глибоких знань права та законодавства, прав, свобод та обов'язків людини і громадянина стає неможливим еволюційний та ефективний розвиток кожного суспільства.

Перехід України до ринкової економіки призводить до розширення сфер правового регулювання відносин, які виникають у різних сферах діяльності. В створенні правової держави і громадянського суспільства важливе значення має виховання у студентської молоді державотворчої свідомості, адже без належного рівня правових знань та навичок неможлива свідома участь особи у правовому житті.

Вивчення дисципліни «Правознавство та основи конституційного права» направлене на формування правової свідомості та правової культури студентської молоді, надання допомоги студентам у з'ясуванні проблем становлення державності та правової системи України, правового забезпечення створення засад громадянського суспільства, демократичної держави соціально-правового спрямування, ознайомлення з порядком розв'язання господарських спорів, розгляду цивільних, адміністративних та кримінальних справ; ознайомлення з механізмом захисту прав і свобод людини і громадянина, формування вмінь та навичок користування нормативно-правовими актами.

Зміни, що останнім часом відбуваються в соціально-економічній сфері, безпосередньо стосуються кожного громадянина нашої країни, тому

потребують підготовки висококваліфікованих фахівців.

У навчальному посібнику викладено основні актуальні питання з теорії держави і права та провідних галузей українського законодавства, що дає можливість зрозуміти складні проблеми держави і права, конституційного процесу, державного будівництва та правового регулювання відносин у багатьох галузях суспільного життя, а також порядок та встановлені законодавством вимоги щодо захисту порушених прав.

ТЕМА 1. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА, НАУКА І НАЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА. ДЖЕРЕЛА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

- 1.1. Поняття, предмет і метод конституційного права України як галузі права.
- 1.2. Норми конституційного права, їх класифікація.
- 1.3. Конституційно-правові відносини, їх види, суб'єкти та об'єкти.
- 1.4. Джерела конституційного права: поняття, системи, види.

1.1. Поняття, предмет і метод конституційного права України як галузі права

Конституційне право України – це провідна галузь національного права, норми якої визначають і регулюють політичні та інші найважливіші суспільні відносини в економічній, соціальній, культурній (духовній) та інших сферах життя і діяльності суспільства і держави.

Предмет конституційного права – це складне правове явище, подане системою політичних, економічних, соціальних, культурних (духовних), екологічних й інших, тісно пов'язаних із ними, найважливіших суспільних відносин.

Метод конституційного права, або метод конституційно-правового регулювання, – це система способів, прийомів цілеспрямованого юридичного впливу норм конституційного права на суспільні відносини, що є предметом конституційно-правового регулювання.

Загальними методами здійснення юридичного впливу права на суспільні відносини, що активно застосовуються і в конституційному праві, є метод позитивного зобов'язання, метод дозволу та метод заборони.

Метод конституційного зобов'язання виявляється в спонукальному щодо суб'єктів конституційного права характері конституційних приписів. Наприклад, ст. 66 Конституції України визначає: «Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки».

Метод конституційного дозволу нормативно виражений у положеннях чинного конституційного законодавства України про міру можливої правової поведінки суб'єктів конституційного права. Так, ч. 1 ст. 41 Конституції України закріплює: «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності».

Значно рідше в конституційному праві використовується метод заборони. Як правило, цей метод передбачає юридичне обмеження правосуб'єктності учасників конституційно-правових відносин, що має на меті упередження конституційного делікту. Наприклад, ст. 74 Конституції

України забороняє проведення всеукраїнського референдуму з питань податків, бюджету та амністії.

До спеціальних методів конституційного права можна віднести, насамперед, метод конституційного установлення, зміст якого полягає в нормативному установленні, визначенні основ суспільного і державного ладу, безпосередньої демократії, правового статусу людини, організації та функціонування органів державної влади, загальних засад місцевого самоврядування тощо. Цей метод, зокрема, об'єкти візується в конституційних нормах-принципах і нормах-дефініціях. Яскравим прикладом застосування в Україні методу конституційного установлення є ст. 1 Конституції України: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава».

Загальні та спеціальні методи регулювання найважливіших суспільних відносин, що є предметом конституційного права, перебувають у стійких структурно-функціональних зв'язках і утворюють систему методів конституційно-правового регулювання більш відому в юридичній науці як категорія «метод конституційного права».

1.2. Норми конституційного права України та їх класифікація

Норма конституційного права – це прийняте законодавчою, а іноді Президентом України формально-обов'язкове правило фізичної поведінки особи, що має загальний характер, встановлюється і санкціонується державою з метою регулювання політико-правових суспільних відносин у процесі організації, здійснення та взаємовідносин публічної влади з людиною-громадянином, яке забезпечується владною, організаційною, виховною і примусовою діяльністю цієї влади.

У конституційному праві України містяться норми, які з'єднані предметом правового регулювання, але вони різноманітні за змістом і призначенням.

Критеріями класифікації цих норм є: об'єкт конституційного регулювання; особливості, що притаманні нормі в механізмі конституційного регулювання; зміст закладених у нормі приписів; ступінь визначеності припису; обсяг та особливості суспільних відносин, які регулюються нормами конституційного права; коло суб'єктів, на яких, поширюється дія норм; межі дії норм у просторі; межа дії норм у часі тощо.

Враховуючи специфіку цих підстав, критеріями видової диференціації конституційно-правових норм можуть слугувати такі:

Залежно від правового регулювання норм конституційного права визначається коло політико-правових суспільних відносин, які впливають з предмета і методу правового регулювання конституційного права.

Залежно від змісту в нормах конституційного права приписів

загально регулятивного характеру виділяються: норми-визначення, норми-принципи, норми-декларації, норми-цілі, норми-програми.

За юридичною силою, залежно від форм виразу і статусу органу, що приймає конституційно-правові норми, можна виділити: норми Конституції України, норми актів Конституційного Суду; норми конституційних законів; деякі інші конституційно-правові норми.

Зв'язок норм конституційного права з правовідносинами зумовлює існування матеріальних і процесуальних норм.

Матеріальні норми конституційного права поділяються на забороняючі, зобов'язуючі, уповноважуючі (дозволяючі) та установчі. Що стосується процесуальних норм, то їх зміст неоднозначне трактується у юридичній науці. Уявляється, що під процесуальними нормами конституційного права слід розуміти правила поведінки, що регулюють діяльність уповноважених органів і посадових осіб у сфері установчої, правотворчої і контрольної діяльності.

У той же час процесуальні норми є засобом реалізації матеріальних норм, вони створюють юридичні передумови додержання прав учасників процесуальної діяльності, гарантують користування конституційними правами і свободами, слугують необхідною умовою конституційної законності та правопорядку.

І, нарешті, **процесуальні норми** є по суті єдиним засобом переведення матеріальних норм із статичного стану в динамічний.

За формою виразу виділяються нормативно-правові акти, в яких містяться ситуаційні, факультативні, конституційно-правові норми цієї галузі.

За способом встановлення диспозиції конституційно-правових норм виділяються імперативні і диспозитивні норми.

Залежно від характеру диспозиції виділяються уповноважуючі (дозволяючі), зобов'язуючі та забороняючі норми конституційного права.

Норми конституційного права можна також класифікувати за ступенем визначеності в них гіпотези, яка може бути абсолютною, визначеною, відносно визначеною і невизначеною.

Залежно від сфери діяльності конституційно-правові норми можуть бути загальними та локальними. За тривалістю дії розрізняються постійні і тимчасові норми. За спрямованістю дії є загальні, або не персоніфіковані, і конкретно звернені норми. За структурою норми конституційного права бувають одноелементні та двоелементні. Здебільшого ці норми мають лише диспозицію, є норми, що складаються з гіпотези і диспозиції або з гіпотези і санкції.

За способом дії розрізняються норми прямої і безпосередньої дії. Характер вираження у нормах конституційного права приписів дає змогу говорити про установчі норми, уповноважуючі, регулятивні, охоронні та конституційно-правові норми.

Норми конституційного права поділяються на загальні, загальнодержавні, які діють на всій території України, місцеві (локальні), які діють на певній її території та за її межами.

Залежно від органів, що приймають норми даної галузі права, останні поділяються на норми, прийняті всеукраїнським референдумом, парламентом, Конституційним Судом, Президентом.

За ступенем визначеності змісту розрізняються абсолютно визначені та відносно визначені конституційно-правові норми.

Норми цієї галузі, залежно від їх ролі та призначення у правотворчості, поділяються на первинні та похідні (доповнюючі, конкретизуючі).

За дією на коло суб'єктів конституційно-правові норми поділяють на загальні (їх дія поширюється на всіх суб'єктів), спеціальні (діють на певну групу однойменних суб'єктів, наприклад, державних службовців) та виняткові (у передбачених законом випадках, усувають дію норм щодо певних суб'єктів).

За порядком вступу в дію виділяються конституційно-правові норми, які набирають сили з моменту прийняття конституційно-правових актів (укази Президента України у разі введення воєнного чи надзвичайного стану відповідно до ст. 83 Конституції України), через 10 днів з дня його офіційного опублікування, якщо інакше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування. За цим критерієм можна ще говорити про нормативно-правові акти, що санкціонуються Президентом України і не потребують такої процедури, можна також розрізняти постійні (норми, не визначені у часі дії) та тимчасові (норми, визначені у часі дії) норми.

1.3. Конституційно-правові відносини, їх види, суб'єкти та об'єкти.

Конституційно-правові відносини – це врегульовані нормами конституційного права суспільні відносини.

Особливості конституційно-правових відносин зумовлені особливостями предмета конституційного права і полягають у наявності двох груп цих відносин.

Першу групу утворюють суспільні відносини загального характеру, що регулюються переважно нормами Конституції України. Ці відносини виражають демократичний лад Української держави, його конституційні основи, визначають основні риси механізму влади народу, що здійснюється безпосередньо та через органи державної влади і місцевого самоврядування, опосередковують основні зв'язки особи із суспільством та державою, а також зв'язки, що виникають з установами територіального устрою України, визначають систему державних органів та основні зв'язки між ними як елементами єдиного цілісного механізму.

Другу групу утворюють конкретні конституційно-правові відносини,

для яких характерною ознакою є наявність певних сторін цих відносин, а також те, що вони складаються у сферах, які утворюють основні елементи держави, - населення, територія та влада.

Для обох груп конституційних правовідносин характерне те, що вони:

1) мають політичний характер (хоча слід зважати на те, що не всі політичні відносини є конституційно-правовими і не всі конституційно-правові відносини мають політичний характер – наприклад, відносини з приводу громадянства, реалізації конституційних прав та свобод є конституційно-правовими, однак не є політичними);

2) є базовими у системі правовідносин у цілому.

Конституційно-правові відносини класифікуються за певними критеріями.

I. За цільовим призначенням:

1) установчі відносини – це переважно загальні відносини, що виникають на основі конституційних принципів, дефінітивних та інших норм;

2) правостановлюючі відносини – це такі, в яких їх суб'єкти здійснюють свої права та виконують свої обов'язки, встановлені правовою нормою;

3) правоохоронні відносини – це відносини, метою яких є охорона приписів правової норми. Ці відносини завжди мають характер владовідносин¹. Вони можуть бути як загальними, так і конкретними. Загальні, наприклад, забезпечують передбачений ст. 6 Конституції України поділ державної влади на законодавчу, виконавчу, судову гілки, а конкретні, зокрема, забезпечують недоторканність народних депутатів України;

II. За змістом:

1) матеріальні правовідносини – ті, що складаються в процесі реалізації матеріальних норм конституційного права. Наприклад, такі відносини виникають у процесі реалізації норм Конституції України, що визначають взаємовідносини між Президентом України та Верховною Радою України;

2) процесуальні правовідносини виникають при реалізації процесуальних норм. Такі норми містяться, наприклад, у Регламенті Верховної Ради України, який встановлює порядок підготовки і проведення сесій Верховної Ради, її засідань, формування державних органів, визначає законодавчу процедуру, процедуру розгляду інших питань, віднесених до її повноважень, та порядок здійснення контрольних функцій Верховної Ради;

III. За формою:

1) правовідносини у власному розумінні, які характеризуються тим, що в них чітко визначені права та обов'язки суб'єктів і кожен суб'єкт

здійснює свої права та обов'язки особисто;

2) правові стани, які характеризуються тим, що права та обов'язки суб'єктів мають менш визначений характер. Вони встановлюються правовими нормами, на підставі яких складаються інші правові відносини (наприклад, стан громадянства);

IV. За часом дії:

1) строкові правовідносини – це більшість конституційно-правових відносин; вони діють протягом чіткого, встановленого в нормі строку (наприклад, правовідносини, що виникають під час виборчої кампанії, проведення референдуму тощо);

2) безстрокові правовідносини – це правовідносини, необмежені в часі, які, однак, можуть припинити своє існування за певних умов (наприклад, смерть громадянина припиняє всі відносини з приводу його громадянства). До безстрокових належать усі відносини, що за формою є правовими етапами, відносини, пов'язані із забезпеченням державою основних прав і свобод громадян тощо.

Існують і інші критерії класифікації конституційних правовідносин: за суб'єктами, за юридичними фактами тощо.

Суб'єкти конституційно-правових відносин – це їх учасники, які у конкретному правовідношенні здійснюють свої права та несуть відповідні юридичні обов'язки або своєю правоздатністю породжують певні правові стани. Зазначене поняття потрібно відрізнити від поняття "суб'єкт конституційного права", під яким розуміють установленого конституційними нормами носія, який може мати юридичні права і нести відповідні обов'язки.

Характерна особливість суб'єктів конституційно-правових відносин полягає в тому, що вони мають різні права та обов'язки, тобто різну за змістом конституційну правоздатність.

Усіх суб'єктів конституційно-правових відносин поділяють на індивідуальні та колективні (комплексні).

Найбільш поширеними видами суб'єктів конституційно-правових відносин є:

1) спільності (народ, нація, національні меншини, корінні народності, територіальні громади тощо);

2) держава, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх структурні утворення, зокрема парламентська більшість та парламентська опозиція, депутатські фракції, комітети тощо; депутати, службові та посадові особи;

3) політичні партії, громадські організації та блоки;

4) громадяни України, іноземці, особи без громадянства, жителі, біженці;

5) підприємства, установи, організації;

6) міжнародні органи і організації;

- 7) органи самоорганізації населення;
- 8) ЗМІ тощо.

Об'єкти конституційно-правових відносин – це предмети або явища, з якими норми конституційного права пов'язують поведінку учасників конституційно-правових відносин.

Об'єктами конституцій по-правових відносин є:

- 1) державна територія, оскільки територія держави є просторовою базою здійснення її суверенітету, просторовою межею її влади;
- 2) влада (воля) Українського народу;
- 3) державна влада, що є об'єктом більшості конституційно-правових відносин;
- 4) місцеве самоврядування;
- 5) майнові та немайнові блага;
- 6) поведінка людей, дії органів держави, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, що мають певною мірою профілююче значення в конституційному праві, оскільки саме через дії реалізується народовладдя в різноманітних його формах.

Змістом конституційно-правових відносин є соціальна поведінка (діяльність) суб'єктів конституційного права, що забезпечується і спрямовується державою шляхом визначення їх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

1.4. Джерела конституційного права: поняття, системи, види

Джерело конституційного права України – це зовнішня форма об'єктивації встановлених чи санкціонованих Українським народом, або державою чи суб'єктами місцевого самоврядування конституційно-правових норм, які мають юридичну силу.

Найбільш характерними юридичними ознаками (кваліфікаціями) джерел конституційного права України є:

1. **За сутністю та змістом** джерела конституційного права України відображують волю та інтереси Українського народу та політику держави і безпосередньо виражають владні відносини у суспільстві та державі. Джерела конституційного права мають загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів конституційно-правових відносин і є основою для формування інших галузевих джерел права.

2. **За предметом правового регулювання** джерела конституційного права України відрізняються від інших галузевих джерел права тим, що вони регулюють владні суспільні відносини політичного характеру.

3. **За суб'єктами правотворення** джерела конституційного права різняться від інших галузевих джерел права чітко окресленим колом цих суб'єктів. Суб'єктами конституційного правотворення є Український народ, держава та суб'єкти місцевого самоврядування.

4. **За функціями джерела** конституційного права України

здебільшого здійснюють установчу і регулятивну функції, рідше охоронну функцію. Стосовно системи джерел національного права загалом, джерела конституційного права здійснюють інтегративні функції. Тобто джерела конституційного права є системоутворюючим компонентом національної системи права.

5. **За формою джерела** конституційного права України є зовнішнім проявом буття об'єктивно існуючих конституційно-правових норм. При цьому джерелами конституційного права України об'єктивізують виключно правотворчі, а не правозастосовчі норми конституційного права. Формами вираження конституційно-правових норм назовні є форми позитивного права - Конституція, закони України, Регламент Верховної Ради України, висновки і рішення Конституційного Суду України, акти місцевого самоврядування тощо.

6. **За способами і засобами правотворення** встановлені чи санкціонуються народом України, державою чи суб'єктами місцевого самоврядування. Наприклад, Український народ може визначати конкретні конституційно-правові акти через всеукраїнський референдум. У цьому випадку джерелом конституційного права буде рішення (акт) всеукраїнського референдуму.

7. **Джерела конституційного права** мають найвищий ступінь гарантованості й забезпечуються всіма заходами державного впливу, що передбачені чинним законодавством. На відміну від інших галузевих джерел національного права, гарантованість джерел конституційного права України і, насамперед, головного джерела – Конституції України, забезпечується спеціально створеним органом конституційної юстиції - Конституційним Судом України.

Джерела конституційного права у своїй взаємодії утворюють певну органічну систему – джерел конституційного права. Ця система має структурні, функціональні та генетичні зв'язки між усіма її складовими елементами.

Контрольні питання

1. Визначте поняття конституційного права як галузі права. У чому полягає спорідненість конституційного та державного права?

2. Охарактеризуйте походження конституційного права як галузі права. У чому полягає причина відносно пізнього утворення конституційного права України?

3. Що слід розуміти під принципами конституційного права? Вкажіть і охарактеризуйте основні принципи цієї галузі права, що закріплені в Основному Законі

4. Визначте конституційне право як науку, її предмет і метод.

5. Визначте предмет, метод і систему конституційно-правової освіти в Україні?

ТЕМА 2. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

- 2.1. Поняття, сутність та система загальних засад конституційного ладу в Україні.
- 2.2. Органи державної влади і місцевого самоврядування.
- 2.3. Верховенство права, поділ влади, територіальна цілісність і єдність держави як конституційні принципи.
- 2.4. Конституційні засади політичної та ідеологічної різноманітності суспільного життя.

2.1. Поняття, сутність та система загальних засад конституційного ладу в Україні.

Конституційний лад – це система соціальних, економічних і політико-правових відносин, які встановлюються й охороняються конституцією та іншими конституційно-правовими актами держави.

За змістом конституційний лад охоплює передбачені й гарантовані конституцією державний і суспільний лад, конституційний статус людини й громадянина, систему безпосереднього народовладдя.

За формою конституційний лад становить систему передбачених конституцією основних організаційних і правових форм суспільних відносин, тобто основних видів організації і діяльності держави, суспільства та інших суб'єктів конституційно-правових відносин. Конституційний лад — це насамперед передбачені конституцією форма держави за характером державного устрою й державного правління і форми безпосереднього народовладдя (вибори, референдум тощо).

Передбачений Конституцією України конституційний лад України характеризується низкою загальних принципів: суверенністю, демократизмом, гуманізмом, реальністю, системністю, наступністю, програмним характером та ін.

Поряд із загальними принципами конституційному ладові України властиві особливі принципи, а саме: здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (стаття 6 Конституції); верховенство права (стаття 8); прямої дії норм Конституції України (стаття 8); визнання й гарантування місцевого самоврядування (стаття 7); судового захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина (стаття 8); органічності міжнародних договорів щодо національного законодавства України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою (стаття 9); єдиного громадянства (стаття 4); визнання української мови державною (стаття 10); цілісності й недоторканності території України (стаття 2) та ін.

Конституційний лад будь-якої країни зберігає непорушність і належним чином функціонує й розвивається лише тоді, коли має надійні відповідні гарантії (нормативно-правові, організаційно-правові та ін.) Вони

передбачаються зазвичай конституціями і законами. Природно, що й Конституція України передбачила й закріпила цілісну систему гарантів конституційного ладу, основними з них є такі: народ України; Конституція України і закони України; Українська держава загалом; Українська держава в особі її спеціалізованих інститутів (організацій, служб); Верховна Рада України; Президент України; інші органи виконавчої влади України; Конституційний Суд України; суди загальної юрисдикції; Прокуратура України; політичні партії і громадські організації; засоби масової інформації; територіальні громади і органи місцевого самоврядування; міжнародні організації.

Отже, гарантами конституційного ладу є практично всі основні суб'єкти конституційно-правових відносин та інші елементи цих відносин. Ці гаранті є загальними для конституційного ладу загалом. Поряд з ними Конституцією України передбачаються гарантії для окремих інститутів конституційного ладу, насамперед державного й суспільного, прав і свобод людини й громадянина.

Засади конституційного ладу України, які є вихідною точкою конституційного регулювання найважливіших суспільних відносин, викладені в розділі I Конституції України, а також закріплені в багатьох конституційних законах. Так, у статті 2 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" зафіксовано, що "місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України".

2.2. Органи державної влади і місцевого самоврядування

Важливою ознакою будь-якої держави є наявність системи органів державної влади, через діяльність яких здійснюється державна влада, реалізуються функції держави та забезпечується захист її інтересів.

Орган державної влади – це юридично оформлена, організаційно і господарсько відокремлена частина єдиного державного апарату України.

Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (Ст. 5 Конституції України).

Система органів державної влади України побудована за принципом розподілу влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Верховна Рада України

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – **Верховна Рада України**.

Верховна Рада України складається з 450 народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого

права шляхом таємного голосування строком на 5 роки (ст. 76 Конституції України).

Народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг 21 року, має право голосу і проживає на території України протягом останніх п'яти років.

Народний депутат України – повноважений представник українського народу у Верховній Раді України, обраний відповідно до закону, здійснює свої повноваження на постійній основі. Правовий статус народного депутата України встановлюється положеннями Конституції України, Законом України «Про статус народного депутата України» від 27 листопада 1992 р., Регламентом Верховної Ради України.

Статус народного депутата України передбачає несумісність з іншими видами діяльності. Народний депутат не повинен мати інший представницький мандат або одночасно бути на державній службі (ст. 78), займатися будь-якою оплачуваною роботою, крім викладацької, наукової й творчої діяльності, а також медичної практики. Народний депутат володіє депутатською недоторканністю (народні депутати України не можуть бути без їх письмової згоди або згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані, заарештовані або піддані заходам адміністративного стягнення, що накладається в судовому порядку).

Повноваження починаються з моменту складання народним депутатом присяги, текст якої визначається ст. 79 Конституції України, а припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України. Повноваження народного депутата можуть бути припинені й достроково: за рішенням Верховної Ради, Президента України або за рішенням суду.

Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата приймається в разі:

- 1) складання повноважень за його особистою заявою;
- 2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 3) визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- 4) припинення його громадянства або виїзду на постійне проживання за межі України;
- 5) смерті;
- 6) якщо протягом двадцяти днів з дня виникнення обставин, які призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунуто;
- 7) не входження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції.

Повноваження народного депутата України припиняються достроково також у разі дострокового припинення відповідно до Конституції України повноважень Верховної Ради України. Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:

- 1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій;
- 2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;
- 3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Відповідно до Конституції України, Верховна Рада може здійснювати свої повноваження лише тоді, коли її обрано не менше двох третин від її конституційного складу (тобто не менше 300 народних депутатів). Працює вона посесійно, тобто не постійно. На першу сесію збираються не пізніше ніж на 30-ий день після офіційного оголошення результатів виборів. Відкриває перше засідання Верховної Ради найстарший за віком народний депутат України (ст. 82).

Верховна Рада України здійснює низку функцій і наділена для цього відповідними повноваженнями.

Представницька (політична) функція означає, що тільки ВРУ є органом всенародного представництва, політичного волевиявлення українського народу.

Законодавча функція полягає в тому, що Верховна Рада має прерогативу в галузі правотворчості, приймає закони з питань, що потребують законодавчого регулювання.

Установча функція означає, що Верховна Рада бере участь у формуванні інших органів влади.

Контрольна функція Верховної Ради проявляється в здійсненні парламентського контролю за діяльністю вищих виконавчих органів державної влади, перш за все Кабінету Міністрів України.

Конституційні **повноваження** Верховної Ради України можна систематизувати відповідно до її функцій за групами:

1. Законодавчу компетенцію складають такі повноваження Верховної Ради:

- а) внесення змін до Конституції України, крім розділу I, розділу III і розділу XIII;
- б) призначення всеукраїнського референдуму з питань про зміну території України; прийняття законів; затвердження Державного бюджету України та внесення до нього змін;
- в) визначення засад внутрішньої й зовнішньої політики; затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони

довкілля;

г) надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсації міжнародних договорів України.

2. Установчу компетенцію складають повноваження з формування органів державної влади і державних установ, призначення, затвердження або обрання посадових осіб тощо. До них, зокрема, можна віднести:

а) повноваження щодо призначення виборів органів публічної влади (призначення виборів Президента України, позачергових виборів до Верховної Ради АРК, чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування);

б) повноваження щодо надання згоди на призначення Президентом України передбачених Конституцією України посадових осіб (Прем'єр-міністра України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України та Генерального прокурора України);

в) повноваження щодо призначення на посаду і звільнення з посади відповідних посадових осіб на власний розсуд (Голови та інших членів Рахункової палати, половини складу Ради Національного банку України, половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Уповноваженого з прав людини, третини складу Конституційного Суду України);

г) повноваження щодо призначення на посаду за поданням Президента України (Голови національного банку України, членів Центральної виборчої комісії України);

д) повноваження з обрання посадових осіб (обрання суддів безстроково).

3. Контрольну компетенцію становлять повноваження Верховної Ради, що забезпечують реалізацію контрольної функції парламенту. Згідно з п. 33 ст. 85 Конституції України Верховна Рада здійснює парламентський контроль у межах, визначених Конституцією, об'єктом якого є Президент, виконавча влада, представницький орган Верховної Ради АРК, органи місцевого самоврядування тощо. Відповідно можна виділити контрольні повноваження стосовно до:

а) Президента України – заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України; усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту); прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриманого не менше ніж однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України;

б) Кабінету Міністрів України – розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції України; розгляд питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняття резолюції недовіри Кабінетові Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України;

в) Верховної Ради АРК – дострокове припинення повноважень Верховної Ради АРК за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції або законів України.

4. Повноваження в галузі зовнішньої політики, оборони та безпеки передбачають права Верховної Ради: оголошувати за поданням Президента України стан війни й укладати мир; схвалювати рішення Президента України про використання Збройних сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України; затверджувати загальну структуру, чисельність, визначати функції Збройних сил України, Служби безпеки України, інших, утворених відповідно до законів України, військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України; схвалювати рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України.

5. Повноваження із самоорганізації роботи Верховної Ради передбачають: обрання Голови Верховної Ради України, першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликання їх; затвердження переліку комітетів Верховної Ради й обрання голів цих комітетів; створення тимчасових спеціальних та тимчасових слідчих комісій; призначення на посаду і звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису Верховної Ради України та структуру її апарату.

Президент України

Особливе місце в системі органів державної влади України посідає Президент України. **Президент України** є главою держави і здійснює верховне представництво держави у внутрішньо- та зовнішньополітичних відносинах. Конституційний статус Президента країни визначається ст. 102-112 розділу V Конституції України. Як глава держави, він виступає гарантом:

- державного суверенітету;
- територіальної цілісності України;
- додержання Конституції України;
- прав і свобод людини та громадянина.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років (ст. 103 Конституції України).

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною

мовою.

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд.

Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю останнього місяця п'ятого року повноважень Президента України. Новообраний Президент вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складання присяги народові на урочистому засіданні Верховної Ради України. Урочиста церемонія вступу на посаду глави держави дістала назву «інаугурація». Приведення Президента до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Свої обов'язки Президент виконує до вступу на пост новообраного Президента. Проте Конституція України (ст. 108) передбачає можливість і дострокового припинення повноважень Президента в разі:

- 1) відставки;
- 2) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпічменту;
- 4) смерті.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання його обов'язків на період до обрання і вступу на пост нового Президента покладається на Голову Верховної Ради України.

Координаційним органом з питань національної безпеки та оборони при Президентові України є Рада Національної безпеки та оборони України (РНБО).

Повноваження Президента можна систематизувати за такими групами: представницькі повноваження; повноваження стосовно Верховної Ради та у сфері законодавчої, виконавчої й судової влади; повноваження у сфері національної безпеки, оборони і військової політики; повноваження з формування органів та призначення посадових осіб; інші повноваження.

Представницькі повноваження – повноваження з представництва держави у внутрішньо- та зовнішньополітичних відносинах. Зовні країни Президент:

- представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;
- приймає рішення про визнання іноземних держав;
- призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях.

Як представник держави у внутрішньополітичних відносинах Президент:

- забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;

- звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє й зовнішнє становище України;

- призначає Представника Президента в Автономній Республіці Крим.

Повноваження Президента стосовно Верховної Ради та у сфері законодавчої влади:

- користується правом законодавчої ініціативи у Верховній Раді;
- підписує та офіційно оприлюднює закони, прийняті Верховною Радою;
- накладає відкладальне вето щодо прийнятих Верховною Радою законів з подальшим поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради;
- призначає позачергові вибори до Верховної Ради України в строки, встановлені Конституцією;
- припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Повноваження Президента у сфері виконавчої влади:

- призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України; припиняє повноваження Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку;

- приймає відставку Кабінету Міністрів України;

- призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах;

- утворює, реорганізовує і ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

- за поданням Кабінету Міністрів України призначає на посаду і звільняє з посади голів місцевих державних адміністрацій;

- скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради Міністрів Автономної Республіки Крим.

Повноваження Президента у сфері судової влади:

- призначає третину складу Конституційного Суду України;

- утворює суди у визначеному законом порядку;

- здійснює перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років;

- здійснює помилування.

Повноваження Президента у сфері національної безпеки, оборони та військової політики:

- є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України;

- призначає на посади і звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань;
- здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;
- очолює Раду національної безпеки та оборони України;
- вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних сил України в разі збройної агресії проти України;
- приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України.

Повноваження Президента з формування органів та призначення посадових осіб:

- призначає за згодою Верховної Ради України на посаду Генерального прокурора України та звільняє його з посади;
- призначає половину складу Ради Національного банку України;
- призначає половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- призначає на посади та звільняє з посад за згодою Верховної Ради України Голову Антимонопольного комітету України, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України.

Інші повноваження:

- присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;
- нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;
- вирішує питання громадянства, приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України;
- приймає рішення про надання притулку в Україні.

Кабінет Міністрів України

Органами виконавчої влади в Україні є **Кабінет Міністрів України**, міністерства і відомства, місцеві державні адміністрації в областях, районах, містах Києві та Севастополі.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади в Україні є Кабінет Міністрів України. Він очолює систему органів виконавчої влади і здійснює виконавчу владу, спрямовує, координує та координує діяльність цих органів, усуває виявлені порушення.

Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді.

Кабінет Міністрів України:

- 1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність

України, здійснення внутрішньої й зовнішньої політики держави, виконання Конституції та законів України, актів Президента України;

2) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;

3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки та природокористування;

4) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального та культурного розвитку України;

5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

6) розробляє проект закону про Державний бюджет України та забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;

7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

8) організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

9) спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;

9-1) утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

9-2) призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України;

10) здійснює інші повноваження.

У Конституції встановлюються форми правових актів Кабінету Міністрів України – це постанови і розпорядження, що є обов'язковими до виконання на всій території України.

Стаття 114 КУ встановлює, що до складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Порядок формування Кабінету Міністрів України визначається Конституцією України. Вихідна формула міститься в ст. 114 Конституції України: Прем'єр-міністр України призначається Президентом України за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України.

Згідно з Указом Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1572/99 «Про систему центральних органів виконавчої влади» в Україні існують

такі види (організаційно-правові форми) центральних органів виконавчої влади:

- міністерства;
- державні комітети;
- центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом.
- Місцевими органами виконавчої влади є:

1) місцеві державні адміністрації – місцеві органи виконавчої влади загальної компетенції;

2) територіальні органи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади – місцеві органи виконавчої влади спеціальної компетенції.

Правосуддя

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Конституційний Суд України є згідно з Конституцією України (ст. 147) єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, тобто це – незалежний від законодавчої та виконавчої гілок влади спеціальний судовий орган, який здійснює перевірку нормативних актів на їхню відповідність Конституції України способом конституційного судочинства.

Конституційний Суд України складається з 18 суддів Конституційного Суду України: шість суддів призначаються Президентом України після консультації з Прем'єр-міністром України та міністром юстиції України щодо кандидатур на посади суддів Конституційного Суду України; шість суддів призначаються Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів; шість суддів призначаються з'їздом суддів.

Суддя Конституційного Суду України призначається строком на дев'ять років без права бути призначеним повторно.

Систему судів загальної юрисдикції утворюють:

- місцеві суди (районні, районні у містах, міські, міжрайонні суди, військові суди гарнізонів, господарські суди АРК, областей, міст Києва та Севастополя, окружні адміністративні суди);
- апеляційні суди, Апеляційний суд України;
- вищі спеціалізовані суди;
- Верховний Суд України – найвищий судовий орган судів загальної юрисдикції.

У системі судів утворюються загальні та спеціалізовані суди

(господарські та адміністративні суди).

Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Місцеве самоврядування – це система організації й діяльності громадян, що забезпечує самостійне вирішення населенням питань місцевого значення, управління муніципальною власністю з урахуванням інтересів усіх жителів даної території.

Місцеве самоврядування в Україні регулюється Конституцією України, законом України «Про місцеве самоврядування», а також Європейською Хартією місцевого самоврядування, ратифікованою Верховною Радою України.

Місцеве самоврядування здійснюється в таких організаційних формах:

1) безпосередньо населенням – шляхом референдумів, виборів, зборів і сходів жителів;

2) через виборні органи місцевого самоврядування.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада.

Територіальна громада – це сукупність жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох з них.

Повноваження територіальних громад

- управляють майном, що є в комунальній власності;
- затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання;
- затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання;
- устанавлюють місцеві податки і збори відповідно до закону;
- забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів;
- утворюють, реорганізують і ліквідовують комунальні підприємства, організації та установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю;
- вирішують інші питання місцевого значення, віднесені до їхньої компетенції.

До органів місцевого самоврядування Конституція України відносить: сільські, селищні, міські ради і їх виконавчі органи – виконавчі комітети, районні та обласні ради; будинкові, вуличні, квартальні й інші органи самоорганізації населення, що наділені частиною компетенції, майно та фінанси цієї ради.

До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом

таємного голосування строком на п'ять років.

Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування обирають строком на чотири роки відповідно сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях.

2.3. Принципи правової держави.

Серед ідей сучасного державного будівництва в Україні найпопулярнішою є ідея правової держави, яка теорією держави і права визнається найкращою формою майбутнього суспільного життя, тобто своєрідним ідеалом. При цьому йдеться не тільки про державу, в якій є право, адже без права держава взагалі не існує, а про державу найвищої якості, де право, створене на засадах соціальної справедливості, найвищої поваги до особи, виступає основним регулятором суспільних відносин, де запроваджено особливо шанобливе ставлення до права.

Ідея правової держави стала програмною вимогою усіх політичних партій України і знайшла своє юридичне закріплення в Основному законі — Конституції, яка в ст. 1 проголошує Україну правовою державою.

Принципи правової держави, які закріплені Конституцією України:

1) **принцип верховенства права**, який закріплений у ст. 8 Конституції України. Цей принцип характеризує принцип верховенства права з точки зору верховенства його формальних джерел – Конституції та законів у системі нормативно-правових актів органів державної влади та місцевого самоврядування.

Згідно ч. 2 ст. 8 "Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй".

Конституція має верховенство у правовій системі тому, що вона є насамперед установчим актом, який характеризується високим рівнем легітимності, а також регулює найбільш фундаментальні положення організації суспільного і державного життя: належність державної влади, характер власності, права і свободи громадян, національно-державний і адміністративно-територіальний устрій, систему і принципи діяльності механізму здійснення повновладдя народу. Конституція служить фундаментом чинного національного законодавства, її норми перебувають у центрі системи права, забезпечують єдність та узгодженість норм права, що закріплені різними номативно-правовими актами.

Норми Конституції є нормами прямої дії, тобто вони гарантують можливість кожного громадянина звернутись з позовом до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод. Суд безпосередньо застосовує Конституцію у разі:

– коли зі змісту норми Конституції не випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом;

– коли закон, який був чинним до введення у дію Конституції чи прийнятий після цього, суперечить їй;

– коли правовідносини, що розглядаються судом, не врегульовані законом, а нормативно-правові акти, прийняті Верховною Радою або Радою міністрів Автономної Республіки Крим, суперечать Конституції України;

– коли укази Президента України, які внаслідок їх нормативно-правового характеру підлягають застосуванню судами при вирішенні конкретних судових справ, суперечать Конституції України.

Конституція України, як нормативний акт, поширює свою дію на усіх громадян України, на іноземців, на усі державні органи і посадових осіб в Україні.

Конституція закладає базу для визнання принципу верховенства закону в правовій системі, який полягає в тому, що закон має перевагу над рішеннями виконавчої влади та органів правосуддя, які повинні поважати закони, керуватись і дотримуватись їх у своїй діяльності.

2) **принцип зв'язаності держави правами і свободами людини і громадянина**, який означає, що держава не тільки визнала природні права людини та проголосила у своїй конституції та в інших законодавчих актах її громадянські, соціальні та політичні права, а й забезпечила правовий режим неухильного дотримання прав і свобод людини і громадянина.

3) **принцип поділу влади**, який закріплений у ст. 6 Конституції України. Цей принцип передбачає поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, а також забезпечує їх взаємодію та через систему стримувань і противаг обмежує державну владу. Конституція створює відокремлені один від одного гілки влади, які не можуть узурпувати владу і тим самим зруйнувати систему захисту прав і свобод громадян;

4) **принцип правової форми діяльності органів державної влади та їх посадових осіб**, який не тільки характеризує організацію і діяльність органів держави на засадах права, а також є засобом контролю за владою та її обмеження.

Від рівня досконалості організаційно-правових та процедурно-процесуальних форм, у яких здійснюється діяльність органів державної влади, їх посадових осіб, безпосередньо залежить дотримання і захист прав і свобод людини і громадянина.

2.4. Конституційні засади політичної та ідеологічної різноманітності суспільного життя

Завдяки еволюції суспільство невпинно збагачується новими складовими суспільних відносин, змістовна взаємодія яких породжує нову якість самого суспільства. Основу суспільства становлять численні зв'язки

між членами соціуму, тобто людьми, їхніми організаціями тощо. Такі зв'язки розвиваються в різних площинах, зокрема політичній, економічній, соціальній, культурній, духовній та ін. Отже, основу суспільних відносин становлять політична, економічна, соціальна, духовна (культурна) та інші системи.

Конституція України (ч. 1 ст. 15) визнала, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Семантичне значення синонімічних термінів "багатоманітність", "різноманітність" трактується як сповнений багатства, неоднорідний за змістом і формою. Тож спробуємо проаналізувати багатогранність суспільних відносин у частині їх конституційної регламентації.

Політична багатоманітність. Пріоритетним елементом системи суспільного ладу є політична система суспільства.

Політична система суспільства – це система державних і недержавних інститутів, які здійснюють владу, загальне управління суспільством, регулюють взаємовідносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний правопорядок у ньому.

Основними елементами політичної системи суспільства є:

1) суб'єкти політичних відносин – держава, політичні партії та їхні блоки, громадські об'єднання за інтересами, територіальні громади, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації;

2) норми і принципи, які визначають правила поведінки суб'єктів політичної системи;

3) політичні відносини;

4) політична самосвідомість, толерантність, культура, повага;

5) інтегруючі зв'язки між складовими політичної системи суспільства. Метою утворення та функціонування політичної системи в будь-якій державі є політична влада. Політична влада – це система засобів впливу суб'єктів політичної системи на поведінку всіх інших членів суспільства з метою управління, координації, підпорядкування їхніх інтересів певній політичній волі шляхом поєднання переконання і примусу.

Політична влада тісно пов'язана з державною владою, під якою необхідно розуміти вольові публічно-політичні відносини, що виникають між державою в особі органів державної влади та іншими суб'єктами політичної системи з приводу врегулювання публічних відносин з правом легітимного застосування примусу.

Порівняльний аналіз політичної влади і державної влади: а) політична влада є ширшим поняттям, ніж державна влада, оскільки державна влада завжди є політичною, а не навпаки. Наприклад, політичні партії, які не подолали виборчого бар'єру, не беруть участі в розподілі

депутатських мандатів, тому не уповноважені здійснювати державну владу²;

б) верховенство державної влади поширюється на всю територію держави, а верховенство політичних партій - на її членів і прихильників;

в) об'єктивізація (реалізація) державної влади здійснюється через механізм держави, а політичної влади – через соціальні рушії, наприклад, мітинги, демонстрації та ін.;

г) наслідком слабкості державної влади є безвладдя, а політичної влади - перемога опозиції.

Зміст політичної багатоманітності в Україні:

1) держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України (ч. 4 ст. 15 Конституції України);

2) конституційне право громадян України на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей (ч. 1 ст. 36 Конституції України);

3) право участі політичних партій у виборах (ч. 2 ст. 36 Конституції України);

4) ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій (ч. 4 ст. 36 Конституції України), відповідно політична боротьба за владу – це особиста справа кожного громадянина;

5) заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку (ч. 4 ст. 37 Конституції України);

б) чинним законодавством регламентований єдиний механізм реєстрації всіх політичних партій Міністерством юстиції України. Список політичних партій із зазначенням їхньої юридичної адреси щороку оприлюднюється цим міністерством. Конституційний принцип політичної багатоманітності опосередковує функціонування інституту багатопартійності, який є невід'ємною частиною суспільного життя України.

Економічна багатоманітність. Вітчизняна економіка є складною системою господарювання, регулювання якої здійснюється на основі як юридичних, так і ринкових законів. Побудувати соціально благополучну правову державу неможливо без міцної економічної бази. Тільки в економічно розвиненій державі індивід може повною мірою реалізувати свої економічні, соціальні права і свободи, а держава зобов'язана забезпечити юридичні та економічні гарантії такої реалізації.

Зміст економічної багатоманітності в Україні:

1) держава визнає можливість рівноправного існування різних форм власності (державної, комунальної, колективної, приватної) і різних форм господарювання;

2) держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом (ч. 4 ст. 13 Конституції України);

3) громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів (ч. 3 ст. 36 Конституції України);

4) держава визнає право кожного на підприємницьку діяльність, не заборонену законом (ч. 1 ст. 42 Конституції України);

5) держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності, не допускає зловживання монопольним становищем на ринку, не допускає неправомірного обмеження конкуренції та недобросовісної конкуренції (ч. 3 ст. 42 Конституції України).

Ідеологічна багатоманітність. Це реальне право різних суб'єктів (окремих осіб та їх об'єднань) безперешкодно формулювати, досліджувати, пропагувати та втілювати в практику суспільних відносин ідеї, теорії, погляди щодо різних аспектів життя держави і суспільства. Поняття "ідеологія" у різних суспільних науках має неоднаковий зміст. Зокрема, у філософії ідеологія трактується як усвідомлення соціальними суб'єктами свого відношення до об'єктивної дійсності через призму власних корінних інтересів. У юрисдикції ідеологія трактується як система правових ідей, теорій, понять, норм, поглядів, заснованих на певних наукових знаннях та уявленнях про право. Феномен ідеології полягає в тому, що вона впливає на формування і розвиток моральної, політичної, правової свідомості, загальної правової культури і світоглядних цінностей як конкретного індивіда, так і суспільства загалом. Відтак вибір загальнонаціональної ідеології має бути виваженим і таким, що згуртовує Українську державу, не порушує її єдності. Саме така ідеологія повинна мати відповідне нормативне закріплення. Зміст ідеологічної багатоманітності в Україні:

1) жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова (ч. 2 ст. 15 Конституції України);

2) цензура заборона (ч. 3 ст. 15 Конституції України);

3) кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність (ч. 1 ст. 35 Конституції України);

4) розповсюдження інформації та ідей нерозривно пов'язане з визнанням плюралізму в засобах масової інформації.

Ідеологічна багатоманітність не виключає офіційної загальнонаціональної ідеології, швидше, навпаки, оскільки саме ідеологія

української нації має стати основою державної ідеології. Така ідеологія має відповідати загально визнаним людським принципам – гуманізму, демократії, соціальному спрямуванню держави, моралі та ін. Потрібно пам'ятати, що відсутність єдиної "здорової" державної ідеології деморалізує як суспільство, так і державу загалом, тому безідейну державу легко перемогти

Контрольні питання

1. Що таке конституційний лад?
2. Які загальні засади конституційного ладу в Україні?
3. У чому полягає принцип поділу влади?
4. Що означає принцип верховенства права?
5. Як співвідносяться із чинним законодавством України укладені нею міжнародні договори?
6. Назвіть основні ознаки Української держави.
7. Що слід розуміти під тезою "норми Конституції України — це норми прямої дії".
8. Які ознаки державного суверенітету України?

ТЕМА 3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

- 3.1. Поняття і сутність правового статусу особи в державі. Основи правового статусу людини.
- 3.2. Поняття і юридична природа основних прав, свобод і обов'язків. Система основних прав і свобод людини і громадянина: політичні, громадянські, економічні, соціальні, культурні та екологічні.
- 3.3. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні. Гарантії прав та свобод.

3.1. Поняття і сутність правового статусу особи в державі. Основи правового статусу людини.

Правовий статус людини (особи) – це сукупність прав, обов'язків, законних інтересів, гарантії їх реалізації, що закріплені у законодавстві і характеризують особу як суб'єкта права. У правовому статусі ми можемо виділити соціально-політичний, економічний, ідеологічний, юридичний, психологічний, вольовий, моральний зміст. Усі вони, є гранями прояву правового статусу особи, його сутності. Водночас ця категорія об'єднує складний комплекс різноманітних соціальних зв'язків, інтересів, відносин.

У поняття загального правового статусу як найбільш широкої категорії, слід включити складові елементи змісту, які характеризують його структуру:

- правові принципи, що складають методологічну основу правового статусу;
- норми права, що встановлюють загальні для всіх права, свободи та обов'язки;
- правосуб'єктність, тобто можливість суб'єкта мати права та обов'язки та користуватися ними та нести відповідальність за свої дії;
- законні інтереси, що спонукають суб'єкта права до відповідних дій, або навпаки орієнтують його на дозволена нормами права пасивність;
- юридична відповідальність як обов'язок нести відповідальність за порушення правового статусу;
- громадянство, тобто такий правовий стан, який вказуючи про належність людини до відповідної держави, дає право на те, щоб розширити коло прав та обов'язків;
- правовідносини загального (статусного) характеру.

В загальних (статусних) правовідносинах перебувають усі особи стосовно держави, один до одного, реалізації своїх прав та обов'язків, їх захисту, гарантування й т. ін.

Ядром правового статусу є права та обов'язки, що реалізуються завдяки зв'язкам між їх носіями – правовідносинам. З вищезазначеного очевидно, що норми права та правовідносини загального (статусного) характеру, що виникають на їх основі, визначають правовий статус суб'єктів права.

Охарактеризувати правовий статус особи, означає розкрити місце, роль, положення та значення конкретної особи в суспільстві та державі, її можливості, цінність, вплив, принципи взаємовідносин з державою, з іншими людьми, що, в свою чергу, розкриває характер самого суспільства, його соціального ладу.

Правовий статус громадянина – це правове становище особи, що є громадянином певної держави.

В юридичній науці виділяють три **види правового статусу особи**:

- індивідуальний (приватний) статус – це правовий статус кожної конкретної особи, кожного окремого громадянина. Цих статусів стільки, скільки особистостей, громадян. Вони характеризуються неповторністю, як і люди – носії цих статусів. Індивідуальний статус визначає правове положення конкретної особи, конкретного громадянина, в суспільстві, державі;

- спеціальний (родовий) статус – сукупність елементів, що характеризують правове положення окремих категорій громадян та осіб (дітей, студентів, військовослужбовців, робітників, посадових осіб, членів тих чи інших організацій, інвалідів війни та праці, пенсіонерів та інших). Їх також існує велика кількість, хоча і значно менше ніж індивідуальних, саме через це їх повна класифікація майже неможлива. Лише найважливіші з них досліджуються окремими галузями права;

- загальний правовий статус – це статус людини як особистості, члена суспільства, громадянина, держави. Він єдиний для всіх, такий статус ще можна називати базовим.

На основі загального правового статусу потрібно розглядати статуси конкретних осіб або їх груп. Індивідуальні статуси ґрунтуються на загальному, який має ключову, вихідну роль. Відомо, що, виходячи з юридичного та фактичного становища особи в суспільстві, легко можна встановити соціальну природу цього суспільства, його позитивні та негативні сторони.

Загальний статус не може змінюватися без відома держави, законодавця, а індивідуальні статуси є більш динамічними, рухомими і можуть змінюватися за бажанням самих носіїв або через те, що в їх суспільній чи трудовій діяльності відбуваються зміни. Але такі зміни знову ж таки можуть відбуватися у межах загального статусу, не порушуючи його настанов.

У загальному правовому статусі складові частини – постійні, а в індивідуальному – змінні. Це не порушує принцип рівноправності громадян, тому що та чи інша особа може мати свій особливий індивідуальний статус, наприклад, відповідні пільги (ліквідатори аварії на Чорнобильській АЕС 1-ї категорії, інваліди праці тощо).

На індивідуальний правовий статус впливають такі фактори, як стать, вік, сімейний стан, професія і т. ін.

По-перше, будь-який правовий статус – це юридичний та фактичний правовий стан. По-друге, індивідуальні статуси дійсно залежать значною мірою від їх носіїв. Зміст, обсяг, характер правового статусу у громадян протягом життя змінюються не одноразово. Наприклад, громадянин був студентом, потім інженером, майстром, начальником цеху, головним інженером, директором підприємства, нарешті, пенсіонером. Його індивідуальний статус весь час змінювався, а загальний (як громадянина) залишався незмінним.

Загальний статус людини не залежить від зміни місця роботи або від соціального стану. Ця якість постійна, єдина та рівна. На відміну від правоздатності загальний правовий статус – не персоніфікована якість людини, не здібність особистості, а її становище у суспільстві.

Правовий статус індивіда тісно пов'язаний зі статусами інших осіб. Усі права та обов'язки людини мають значення та зміст лише тому, що вона взаємодіє з державою, суспільством, іншими суб'єктами, колективом, перед якими має зобов'язання, або має відповідне суб'єктивне право. На нашу думку, кожен повинен знати свій статус, свої права та обов'язки. Якщо ж особа не буде ознайоmlена з ним, вона може поводитись всупереч вимогам норм права та інших соціальних норм.

3.2. Поняття і юридична природа основних прав, свобод і обов'язків.

Система основних прав і свобод людини і громадянина: політичні, громадянські, економічні, соціальні, культурні та екологічні

Суб'єктивні права і свободи особи – це певні соціальні можливості особи, що зумовлюються рівнем розвитку існуючих у суспільстві відносин, законодавчо закріплюються державою та забезпечуються засобами державного впливу.

Поняття «суб'єктивне право» і «суб'єктивна свобода» близькі за своїм змістом, але не ідентичні. Поняття «свобода» підкреслює більш широкі можливості індивідуального вибору особи, не визначаючи конкретного результату її поведінки. Такими свободами, зокрема, є свобода думки, свобода слова, свобода совісті, свобода світогляду, свобода віросповідання, свобода пересування тощо. У цих випадках законодавство не визначає яких-небудь конкретних способів реалізації належних особі свобод, кожна людина на власний розсуд визначає, яким чином реалізувати належні їй свободи.

На відміну від цього поняття «право» визначає більш конкретні варіанти поведінки особи в тій чи іншій сфері. Наприклад, право на звернення може бути реалізоване шляхом подання індивідуального чи колективного усного (особистого) або письмового звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ чи організацій.

За змістом виділяють особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні права.

Особисті права – це права і свободи, що визнають та захищають людину як окрему природну й духовну особу, як вільну особистість.

Ці права і свободи – першооснова правового статусу людини і громадянина. За змістом й сферою регуляції вони належать особистості, визначають і захищають будь-яку людину (а не тільки громадянина України). Більшість із них мають абсолютний характер, тобто є не тільки невід'ємними, але й не підлягають обмеженню з боку публічної влади. До особистих прав відносять (ст. 27-35 Конституції України):

- право на життя – ст. 27 (це природне право людини, що охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Це право засвідчує, що людина ні перед ким не є юридично зобов'язаною своїм народженням та життям, що порушення її фізичної цілісності не може бути обумовлено ні суспільними, ні державними, ні етнічними, ні релігійними або будь-якими іншими цілями й інтересами. Тим самим життя людини визнається найвищою соціальною цінністю. Елементом права на життя є право людини захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань);

- право на повагу гідності – ст. 28 (за цим правом ніхто не може

бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Ніхто не може бути без добровільної згоди підданий медичним, науковим чи іншим дослідям. На захисті честі й гідності особи стоять норми кримінального, кримінально-процесуального та цивільного права);

- право на свободу й особисту недоторканність – ст. 29 (це право спрямоване головним чином на забезпечення та охорону особистої безпеки громадянина, тобто такого стану індивіда, при якому він гарантований: по-перше, від незаконних і необґрунтованих арештів та інших неправомірних примусових заходів з боку державних органів і посадових осіб; по-друге, від будь-яких протиправних перешкод розпоряджатися самими собою, своїми вчинками, можливістю вільно пересуватися.

Відповідно до цього права ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Держава гарантує кожній особі з моменту затримання право захищати себе та користуватися правовою допомогою захисника. Кожен затриманий має право в будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів затриманого чи заарештованого;

- право на вільний розвиток своєї особистості;

- право на недоторканність житла – ст. 30 (право кожного громадянина України на державну охорону його житла від незаконних утручань, обшуків та інших посягань з боку службових осіб і окремих громадян. Ця стаття передбачає, що не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду, у якому мають бути чітко визначені місце проведення обшуку або огляду, а також перелік осіб чи предметів, які підлягають розшуку чи арешту. При проведенні обшуку обов'язкова присутність понятих із незацікавлених у справі осіб, що мають засвідчити факти і результати проведення обшуку та огляду майна);

- право на таємницю листування, телефонних переговорів, телеграфної та іншої кореспонденції – ст. 32;

- право на невтручання в особисте та сімейне життя;

- право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань – ст. 34 (це право означає, що держава гарантує кожній людині можливість вільно та не обмежено ніякою обов'язковою ідеологією висловлювати, обговорювати, переконувати й поширювати свої думки та переконання з різних питань суспільно-політичного, економічного, культурного і духовного життя країни. Воно передбачає доступ до засобів масової інформації, кожен має право вільно збирати,

зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій розсуд);

- право на свободу світогляду і віросповідання;
- право на свободу пересування і вибір місця проживання.

Найважливішу групу особистих прав становлять так звані процесуальні гарантії, їм присвячені статті 55-63 Конституції України. Серед них:

- право на судовий захист прав і свобод (у тому числі право на оскарження в суді незаконних дій і рішень органів державної влади й місцевого самоврядування, а також їх посадових осіб);
- право на розгляд справи в тому суді та тим суддею, до підсудності яких дана справа віднесена законом; право на захист;
- право на одержання кваліфікованої юридичної допомоги; презумпція невинуватості та ін.

Політичні права і свободи пов'язані з участю в суспільно-політичному житті, з формуванням органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Їхньою важливою особливістю є те, що вони адресовані лише громадянам України. Реалізуючи політичні права, громадяни України, асоційовані як Український народ – носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні, беруть участь у здійсненні влади.

До них за Конституцією України, зокрема, належать:

- брати участь в управлінні державними та громадськими справами, користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також служби в органах місцевого самоврядування (ст. 38) означає гарантовану громадянам України можливість безпосередньо і через своїх представників здійснювати всю повноту влади. Воно проявляється:

а) у праві брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах;

б) у праві обирати і бути обраними до органів державної влади й органів місцевого самоврядування;

в) у праві доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування;

- обговорювати, приймати закони й виносити рішення загальнодержавного і місцевого значення, беручи участь у всеукраїнському та місцевих референдумах (ст. 38);

- надсилати індивідуальні або колективні письмові звернення чи особисто звертатися до державних органів, органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб (ст. 40) – службові особи цих органів зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. Конкретні положення про гарантування цього права закріплені насамперед Конституцією, а також у відповідних законодавчих актах України, за якими звернення мають розглядатися в строк до одного місяця з дня надходження, а ті, що не потребують додаткового вивчення й перевірки, – невідкладно, але не пізніше 15 діб з дня надходження в орган,

зобов'язаний вирішити питання по суті та повідомити про вжиті заходи;

- утворювати об'єднання громадян (політичні партії, громадські організації) та брати участь у їх роботі (ст. 36);

- збиратися мирно, без зброї та проводити мітинги, походи й демонстрації, про що завчасно сповіщати органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування (ст. 39);

- вибирати і бути обраним до державних органів та органів місцевого самоврядування (ст. 38);

- мати громадянство (ст. 25).

Названі права – це переважно набуті права, а не природжені й невід'ємні.

Економічні права – це права людини і громадянина як незалежного суб'єкта суспільних економічних (господарських) відносин. Економічні права забезпечують людині можливість вільно розпоряджатися основними факторами виробничої діяльності, яка становить основу існування й розвитку суспільства.

До них за Конституцією України належать, зокрема:

- право на приватну власність (індивідуальну і колективну) (ст. 41);
- право на підприємницьку діяльність, що не заборонена законом (ст. 42);

- право на користування природними та іншими об'єктами суспільної власності (ст. 13, 41).

Кожний громадянин має право приватної власності, що набувається в порядку, визначеному законом. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41 Конституції). Зміст права власності передбачає право володіти, розпоряджатися, користуватися нею.

Для задоволення своїх потреб й інтересів громадяни можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Право приватної власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності.

Примусове відчуження об'єктів права приватної власності (реквізиція і конфіскація) може бути застосоване лише на підставі закону, реквізиція – в умовах воєнного чи надзвичайного стану; конфіскація майна – тільки за рішенням суду та на підставі закону.

У ст. 42 Конституції закріплено право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Закон обмежує підприємницьку діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Держава забезпечує захист конкуренції в підприємницькій діяльності. Не допускається зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції й недобросовісна конкуренція.

Водночас держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю й безпечністю продукції та всіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Соціальні права – це права щодо забезпечення людини і громадянина та захисту їх потреб й інтересів у різних сферах соціальної життєдіяльності суспільства. Соціальні права забезпечують людині гідний рівень життя та соціальну захищеність.

У Конституції України закріплено, зокрема, такі соціальні права:

- право кожного на працю в умовах, що відповідають вимогам безпеки і гігієни, на винагороду за працю без будь-якої дискримінації й не нижче від встановленого законом мінімального розміру оплати праці, а також право на захист від безробіття (ст. 43);

- право на відпочинок (ст. 45) має кожен, хто працює. Воно забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня для працівників деяких професій і виробництв, скороченої тривалості роботи в нічний час

- право кожного на об'єднання, включаючи право створювати професійні союзи для захисту своїх інтересів;

- право на індивідуальні й колективні трудові суперечки з використанням встановлених законом способів їх вирішення, включаючи право на страйк;

- право кожного на соціальне забезпечення (ст. 46) – соціальне забезпечення – це система матеріального забезпечення і соціального обслуговування громадян похилого віку, громадян, що повністю або частково втратили працездатність або втратили годувальника, а також сімей із дітьми. Соціальне забезпечення існує насамперед за рахунок державних коштів;

- право кожного на житло (ст. 47);

- право на медичну допомогу;

- право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48), передбачає достатнє харчування, одяг, житло. Держава повинна створювати умови для того, щоб особа мала можливість забезпечити собі мінімальний життєвий рівень;

- право на родину, материнство, батьківство і дитинство, включаючи відповідні права й обов'язки батьків та дітей.

Культурні права і свободи – це права й свободи людини та громадянина у сфері творчої діяльності, участі в культурній життєдіяльності суспільства і користування певними благами. Культурні права сприяють духовному розвитку людини, забезпечують її участь в економічному, соціальному й культурному прогресі суспільства.

До них за Конституцією України належать:

- право на освіту (ст. 53);

- свобода літературного, художнього, наукового, технічного та інших видів творчості, викладання (ст. 54);
- право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54);
- право на участь у культурному житті й використання установ культури, на доступ до культурних цінностей.

3.3. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні. Гарантії прав та свобод.

Юридичний обов'язок особи – це встановлена законодавством і гарантована державою міра необхідної поведінки особи.

Змістом юридичного обов'язку особи може бути її необхідна активна або пасивна поведінка, а також необхідність нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення. Необхідна активна поведінка має місце, коли законом на особу покладається обов'язок вчинити певну дію на користь іншої особи, декількох осіб або держави в цілому. Зокрема, ст. 65 Конституції визначає, що захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Необхідна пасивна поведінка полягає в дотриманні особою заборони вчиняти певні дії. Так, ст. 66 Конституції України визначає, що кожен зобов'язаний не заподіювати шкоди природі та культурній спадщині.

Система обов'язків громадян України, закріплених Українською Конституцією, передбачає:

- обов'язок дотримуватись Конституції України і законів;
- обов'язок захищати Вітчизну;
- обов'язок поважати права та свободи інших осіб;
- обов'язок батьків піклуватися про дітей і їх виховання, обов'язок працездатних дітей, що досягли повноліття, піклуватися про непрацездатних батьків;
- обов'язок батьків або осіб, що їх заміщають, забезпечити одержання дітьми обов'язкової загальної середньої освіти;
- обов'язок кожного піклуватися про збереження історичної й культурної спадщини, берегти пам'ятники мистецтва і культури;
- обов'язок платити законно встановлені податки і збори;
- обов'язок зберігати природу і навколишнє середовище, дбайливо ставитися до природних багатств;
- шанувати державні символи України.

Гарантії прав і свобод людини й громадянина – це сукупність соціально-економічних, політичних та юридичних засобів, що застосовуються державою з метою забезпечення реалізації прав і свобод людини й громадянина.

Залежно від змісту гарантій прав і свобод особи виділяються такі їх види, як політичні, соціально-економічні та юридичні гарантії.

Під політичними гарантіями слід розуміти наявність і функціонування такої політичної системи суспільства та політичного устрою держави, який забезпечує вільний розвиток людської особистості, створює належні умови реалізації особою належних їй прав і свобод, перш за все політичних. До таких гарантій прав і свобод належать політичний плюралізм та свобода політичної діяльності (ст. 15 Конституції України), реальне визнання народу єдиним джерелом влади в державі (ст. 5 Конституції України), забезпечення поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову (ст. 6 Конституції України), заборона утворення і діяльності політичних партій та інших організацій, що мають на меті насильницьку зміну державного ладу чи заподіяння шкоди правам і свободам людини й громадянина (ст. 37 Конституції України) та ін.

Соціально-економічні гарантії передбачають існування розвинутої економічної системи, що ґрунтується на непорушності приватної власності, державному регулюванні ринкової економіки та забезпечує економічну незалежність і достатній рівень матеріальної забезпеченості особи. Соціально-економічними гарантіями прав і свобод, зокрема, є: рівність усіх форм власності та рівний захист усіх суб'єктів права власності, закріплення права власності на природні ресурси за народом України (ст. 13 Конституції України), гарантування приватної власності (ст. 41 Конституції України), справедливості й неупередженості розподілу суспільного багатства (ч. 1 ст. 95 Конституції України) тощо.

До складу юридичних гарантій входять різноманітні організаційно-правові та інституційно-правові засоби, що забезпечують здійснення й охорону прав і свобод людини і громадянина:

- 1) юридичне закріплення прав і свобод людини і громадянина в Конституції та законах;
- 2) юридичне закріплення невичерпності та непорушності прав і свобод людини й громадянина (ст. 22 Конституції України);
- 3) забезпечення права кожної особи знати свої права та обов'язки (ст. 57 Конституції України);
- 4) забезпечення права особи на звернення до суду з вимогою про захист порушеного права (ст. 55 Конституції України);
- 5) закріплення юридичної відповідальності за порушення прав і свобод людини й громадянина;
- 6) утворення системи судових органів та забезпечення їх доступності для громадян;
- 7) створення та діяльність доступної системи правової допомоги (ст. 59 Конституції України);
- 8) створення спеціальних позасудових органів та процедур, спрямованих на захист прав і свобод людини (Уповноважений з прав людини, парламентські комітети й комісії);
- 9) ефективна діяльність державного та громадського контролю за

станом забезпечення прав і свобод.

Суб'єктом, на якого покладаються обов'язки щодо гарантування прав і свобод людини й громадянина, є держава. Роль держави як головного гаранта прав і свобод людини й громадянина впливає зі змісту статей 3, 22, 42, 49, 51, 53 та інших статей Конституції України, і ця функція реалізується за допомогою різних правових засобів через усю систему органів державної влади. Особливе місце в цій системі посідає Президент України – гарант прав і свобод людини та громадянина (ст. 102 Конституції України). Верховна Рада України здійснює захист прав і свобод людини й громадянина через відповідну законодавчу діяльність (ст. 92 Конституції України), призначає на посаду та звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ст. 101 Конституції України). Кабінет Міністрів України вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини й громадянина (ст. 116 Конституції України).

Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України й у межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, що діє на підставі Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р.

Сучасний міжнародно-правовий механізм захисту прав і свобод людини охоплює міжнародні організації та установи, що безпосередньо розглядають питання, пов'язані з порушенням прав і свобод людини, а саме:

1. Центр з прав людини Економічної і Соціальної Ради ООН.
2. Комісія з прав людини ООН.
3. Спеціальні органи ООН – Комітет із прав людини (міжнародний пакт про громадянські й політичні права), Комітет з економічних, соціальних і культурних прав (Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права), Комітет з прав дитини (Конвенція про права дитини), Комітет із ліквідації расової дискримінації (Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації), Комітет проти застосування катувань (Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання).
4. Верховний комісар ООН із заохочення і захисту всіх прав людини (з прав людини). За розпорядженням Верховного комісара ООН з прав людини встановлено «лінію прямого зв'язку з питань прав людини» – постійно діючу лінію факсимільного зв'язку, яка дозволяє Центру з прав людини ООН контролювати надзвичайні ситуації в галузі порушень прав людини. Лінія прямого зв'язку доступна для жертв порушень прав людини, для їхніх родичів і неурядових організацій. Номер факсу лінії прямого зв'язку (HUMAN RIGHTS FAX LINE) у Женеві, Швейцарія: (41) (22) 917-0092.

5. Європейський суд із прав людини. У громадян України можливість звертатися до Європейського суду з'явилася після вступу України до Ради Європи й прийняття 17 липня 1997 р. Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року», Першого протоколу і протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції». Відповідно до Конвенції Європейський суд працює на постійній основі й складається з 40 суддів (по одному від кожної держави – члена Ради Європи). Стосовно заяв про порушення прав і свобод з боку держави, що надходять від громадян України, Європейський суд:

1) може прийняти справу до розгляду тільки після того, як було використано всі національні засоби захисту аж до звернення до Верховного Суду України і не пізніше шести місяців від дати прийняття остаточного рішення відповідною національною установою України;

2) не розглядає заяв, які надійшли до Суду ще до того, як Україна стала членом Ради Європи.

Усі скарги до Європейського Суду надсилаються за адресою: European Court of Human Rights, Council of Europe/BP 431 R6 67006, **Strasbourg Cedex France**.

Контрольні питання

1. Назвіть які елементи входять до складу поняття «правовий статус людини і громадянина»

2. Який головний зміст принципу свободи та принципу рівноправності?

3. Як співвідносяться поняття «права людини» і «права громадянина» за обсягом?

4. Чим відрізняються один від одного поняття «конституційне суб'єктивне право» і «конституційна суб'єктивна свобода».

5. З яких підстав можна проводити класифікацію прав, свобод і обов'язків особистості?

6. Назвіть особисті права людини за Конституцією України.

7. Назвіть юридичні гарантії прав та свобод людини.

8. Які міжнародні угоди утворюють Міжнародний білль про права людини?

ТЕМА 4. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ

4.1.Форми безпосереднього волевиявлення українського народу.

4.2.Поняття і види виборів в Україні.

4.3.Принципи виборчого права. Види виборчих систем: мажоритарна, пропорційна та змішана; їх основні відмінності.

4.4. Призначення виборів. Виборчі округи, виборчі дільниці, виборчі комісії, списки виборців. Висунення кандидатів, суб'єкти права висунення кандидатів.

4.5. Поняття і види референдумів. Порядок організації та проведення всеукраїнського та місцевих референдумів.

4.1. Форми безпосереднього волевиявлення українського народу

Чинна Конституція України визнала вперше не лише належність влади народові, тобто володіння політичною владою як його природне право мати владу, але і його право її здійснювати. До того ж Конституцією визнано право народу здійснювати владу безпосередньо, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

За своєю суттю безпосереднє народовладдя, відповідно до положень Конституції (статті 5, 36, 69 та ін.), є насамперед прямим волевиявленням народу (народним волевиявленням) шляхом таємного голосування або волевиявленням, вираженням волі через політичні партії, засоби масової інформації та інші складові механізму безпосередньої демократії, які сприяють формуванню і виявленню політичної волі громадян.

Тобто, **безпосереднє народовладдя** – це самостійна реалізація народом власної волі щодо власних інтересів (у цілому чи щодо частини суспільства або окремих осіб) або щодо інших народів і держав за їх згодою за сприяння політичних партій, їхніх блоків, інших складових механізму безпосередньої демократії або без них.

За змістом безпосереднє народовладдя, відповідно до Конституції України, є насамперед формуванням органів державної влади й органів місцевого самоврядування (ст. 71); передбачає прийняття законів та інших рішень загальнонаціонального (загальнодержавного) або місцевого значення (статті 72, 73, 74). гарантування (охороною) конституційного ладу (ст. 5). захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки (ст. 17) тощо. Змістом безпосереднього народовладдя є насамперед питання внутрішньої і зовнішньої політики, економічні, соціальні, культурні, екологічні та інші питання.

За формою безпосереднім народовладдям визначаються вибори, референдуми та інші форми волевиявлення народу і народні обговорення, виявлення громадської думки тощо, які характеризуються голосуванням, обговоренням, зборами (зібраннями) тощо.

Отже, **безпосередню демократію** можна визначити як безпосереднє волевиявлення всього народу або його частини з метою здійснення суспільних функцій шляхом виборів, референдумів або в інших, не заборонених Конституцією і законами, формах.

Сутність безпосередньої демократії найповніше виявляється у її

принципах як основних засадах її здійснення. Вони опосередковують собою різні властивості, аспекти волевиявлення народу, закономірності його функціонування (дії) і розвитку.

Конституція визначає як загальні принципи безпосередньої демократії, так і інституціональні (спеціальні), зокрема принципи виборів, референдумів тощо. Пріоритетними є, як завжди, загальні принципи, властиві всім або переважній частині форм безпосереднього народовладдя.

Відповідно до змісту чинної Конституції України загальними принципами безпосередньої демократії можна вважати: суверенності народу; єдиновладдя народу; повновладдя народу; безпосереднього волевиявлення народу; поєднання безпосередньої і представницької демократії; пріоритетності безпосереднього народовладдя в системі демократії; політичного плюралізму; конституційності й законності; загальності у здійсненні безпосереднього народовладдя; рівності у здійсненні безпосереднього народовладдя; принцип реальності безпосереднього народовладдя; гарантованості безпосереднього народовладдя.

Поряд із загальними принципами безпосереднього народовладдя Конституцією і законами України передбачаються спеціальні (інституційні), зокрема принципи виборів, референдумів тощо.

Для виборів характерні принципи загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні, поєднання державних і недержавних (індивідуальних) джерел фінансування. Так, витрати на підготовку і проведення виборів депутатів здійснюються за рахунок коштів Державного бюджету України та коштів виборчих фондів партій, виборчих блоків і кандидатів у депутати, зареєстрованих в одномандатних виборчих округах.

Безпосередня демократія, як і всяка влада, здійснюється в певних формах, тобто способах волевиявлення народу з метою здійснення суспільних функцій, що мають правові наслідки.

Конституцією і законами України передбачені такі форми безпосереднього волевиявлення народу, як вибори, референдуми, мирні збори, мітинги, походи і демонстрації, референдні ініціативи, звернення, народні обговорення. Відповіддю до ст. 69 Конституція України не заперечує можливості існування й інших форм безпосередньої демократії.

Пріоритетними серед конституційно-правових форм безпосередньої демократії є вибори до органів державної влади і органів місцевого самоврядування та всеукраїнський і місцеві референдуми. В Конституції України визначаються основні засади цих форм народного волевиявлення і передбачається виняткове регулювання законами організації і порядку проведення виборів і референдумів.

Поряд із виборами до органів державної влади та до органів місцевого самоврядування, всеукраїнським і місцевими референдумами,

Конституція передбачає такі форми, як збори, мітинги, походи, демонстрації (ст. 39 Конституції України), хоча обмежує збори, мітинги, походи і демонстрації, природно, мирними зборами, мітингами, походами і демонстраціями і передбачає попереднє повідомлення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування про їх проведення.

Обмеження щодо реалізації цього права зазначається в цій самій статті Конституції, може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання правопорушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або прав і свобод інших людей.

Суперечливим для теорії конституційного права залишається й питання про таку форму безпосередньої демократії, як революції. У першу чергу, йдеться про мирні конституційні революції, тобто революції, що мають своєю ціллю здійснення конструктивних перетворень у державі.

Загалом форми безпосередньої демократії можна умовно класифікувати: за правовими підставами здійснення безпосередньої демократії у відповідних формах – конституційні й законодавчі; легітимні й нелегітимні; обов'язкові й факультативні; за умовами (місцем 1 часом проведення); за місцем – на всеукраїнські і місцеві; за часом - на чергові й позачергові; періодичні, разові тощо; за змістом питань, що обговорюються і вирішуються, - на конституційні, законодавчі, адміністративно-територіальні, міжнародно-правові тощо; за наслідками здійснення відповідних форм безпосередньої демократії - на дійсні й недійсні; вирішальні й консультативні тощо.

4.2. Поняття і види виборів в Україні.

Однією з найдієвіших форм безпосередньої демократії в Україні є вибори. Саме вибори дозволяють перетворити волевиявлення громадян України у волю українського народу при формуванні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Вибори – одна з найдавніших форм прямого народовладдя, відома ще з часів так званої «вічової демократії». Вони пройшли складний шлях становлення і розвитку, набуваючи нових юридичних властивостей. Нині вибори на загальнодержавному та місцевому рівні проводяться у більшості країн світу, за винятком теократичних монархій.

За своїм змістом вибори є волевиявленням народу щодо формування представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

За формою вибори являють собою вибір найбільш гідного кандидата на виборну посаду до органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом голосування громадян за його кандидатуру. Вибори класифікуються за різними підставами, зокрема:

1. За суб'єктами вибори поділяються на:

- парламентські;
- президентські;
- місцеві.

2. Залежно від підстав проведення:

- чергові;
- позачергові (дострокові);
- повторні;
- проміжні.

3. Залежно від того обирається виборний орган повністю чи частково:

- загальні;
- часткові (коли обирається частина колегіального органу).

4. Залежно від способу волевиявлення виборців:

- прямі;
- непрямі.

4.3. Принципи виборчого права. Види виборчих систем: мажоритарна, пропорційна та змішана; їх основні відмінності.

Сутність і зміст виборів найбільш узагальнено виражають їх принципи. Вони опосередковують основні, фундаментальні засади правового регулювання правовідносин, що утворюються в процесі організації та проведенні всіх видів виборів в Україні.

Загальними принципами виборів як основної форми безпосередньої демократії є принципи:

- суверенності народу;
- єдиновладдя народу;
- повновладдя народу;
- безпосереднього волевиявлення народу;
- поєднання безпосередньої і представницької демократії;
- пріоритетності безпосереднього народовладдя в системі демократії;
- політичного плюралізму;
- конституційності й законності;
- загальності у здійсненні безпосереднього народовладдя;
- рівності у здійсненні безпосереднього народовладдя;
- відкритості та гласності тощо.

Принципи виборчого права втілюються у процедурі організації та проведення виборів, яку ще називають виборчим процесом.

Існують дві основні виборчі системи - мажоритарна і пропорційна. Вони оцінюються за трьома критеріями:

- репрезентативність, тобто здатність відобразити в парламенті існуючий спектр політичних сил;
- простота механізму виборів;

- коригування результатів виборів у разі розчарування виборців у депутатах.

Мажоритарна виборча система (від фр. *majorite* – більшість) – передбачає, що перемагає той кандидат, котрий набрав встановлену законом більшість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

При застосуванні мажоритарної виборчої системи абсолютної більшості обраним вважається той кандидат, який отримав по округу більше половини всіх голосів (50% + один голос і більш), а при застосуванні мажоритарної системи відносної більшості – той, хто випередив за кількістю голосів усіх своїх суперників. Загалом мажоритарна виборча система застосовується у 76 країнах світу.

Перевагою мажоритарної системи є те, що в ній закладені можливості ефективно працюючого стабільного уряду. Вона дозволяє крупним, добре організованим партіям легко перемагати на виборах і створювати однопартійні уряди.

Основні недоліки мажоритарної системи:

- значна частина виборців країни (іноді до 50%) залишається не представленою в органах влади;
- партія, що отримала на виборах менше голосів, ніж її суперники, може виявитися представленою в парламенті більшістю депутатських місць;
- дві партії, що набрали однакову або близьку кількість голосів, проводять до органів влади неоднакове число кандидатів.

Пропорційна виборча система – порядок визначення результатів голосування, при якому мандати розподіляються чітко пропорційно числу поданих голосів. Ця система широко поширена в сучасному світі. В країнах Латинської Америки, наприклад, вибори проводяться тільки за пропорційною системою.

В більшості країн, що застосовують пропорційну систему, до розподілу мандатів допускаються тільки ті політичні партії, списки яких отримали зверху певного встановленого відсотка голосів виборців, як правило, понад 5% (так званий загороджувальний бар'єр, покликаний перешкодити надмірній дробовій політичних партій в парламенті).

До достоїнств пропорційної системи відноситься те, що в що сформувалися з її допомогою органах влади представлена реальна картина політичного життя суспільства, розстановки політичних сил. Вона забезпечує систему зворотного зв'язку між державою і організаціями цивільного суспільства, у результаті сприяє розвитку політичного плюралізму і багатопартійності.

Основні недоліки пропорційної виборчої системи:

- виникають складнощі у формуванні уряду (причини: відсутність домінуючої партії; створення багатопартійних коаліцій, що включають партії з різною метою і задачами, і, як наслідок, нестабільність

урядів);

– вельми слабий безпосередній зв'язок між депутатами і виборцями, що голосують не за конкретних кандидатів, а за партії;

– незалежність депутатів від своїх партій (така несвобода парламентаріїв може негативно позначитися на процесі обговорення і ухвалення важливих документів).

4.4. Призначення виборів. Выборчі округи, виборчі дільниці, виборчі комісії, списки виборців. Висунення кандидатів, суб'єкти права висунення кандидатів.

Выборчий процес – це врегульована Конституцією та законами України специфічна діяльність органів і громадян (суб'єктів виборчого процесу), спрямована на підготовку і проведення виборів з метою формування представницьких органів влади.

Выборчий процес – має здійснюватися в законодавчо визначеному процесуальному порядку. Выборчий процес включає такі етапи:

- 1) складання та уточнення списків виборців;
- 2) утворення виборчих округів;
- 3) утворення виборчих дільниць;
- 4) утворення виборчих комісій;
- 5) висунання та реєстрація кандидатів у народні депутати України;
- 6) проведення передвиборної агітації;
- 7) голосування;
- 8) підрахунок голосів виборців, встановлення підсумків голосування;
- 9) встановлення результатів виборів народних депутатів України та їх офіційне оприлюднення;
- 10) припинення діяльності виборчих комісій.

Выборчий процес завершується через 15 днів після дня офіційного оприлюднення ЦВК результатів виборів депутатів.

У разі необхідності виборчий процес може включати також такі етапи:

- 1) повторне голосування;
- 2) підрахунок голосів виборців і встановлення підсумків повторного голосування та результатів виборів.

Списки виборців складаються з метою надати можливість проголосувати кожному виборцеві, а також, виключити можливість участі у виборах осіб, які не мають права голосу або не можуть його реалізувати.

Висунання кандидатів у депутати. На цій стадії визначається коло осіб, з-поміж яких будуть обрані Президент України, народні депутати України, депутати місцевих рад, сільські, селищні, міські голови. Кандидатом може бути висунутий будь-який громадянин України, який є суб'єктом пасивного виборчого права.

Реєстрація кандидатів (списків) здійснюється відповідними

виборчими комісіями: списки кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій і кандидатів у Президенти України реєструє Центральна виборча комісія; кандидатів у народні депутати в одномандатних округах, кандидатів у депутати сільських, селищних, міських рад та кандидатів на посади сільських, селищних, міських голів – окружні комісії; кандидатів у депутати районних та обласних рад – територіальні комісії.

Передвиборна агітація – це діяльність громадян, політичних партій, інших об'єднань громадян, колективів підприємств, установ і організацій, спрямована на формування громадської думки і поведінки виборців в інтересах конкретних кандидатів чи політичних партій.

Голосування проводиться в день виборів або в день повторного голосування.

Дільнична виборча комісія зобов'язана сповістити виборців про час та місце голосування не пізніше, як за 15 днів до дня виборів.

Голосування відбувається в спеціально обладнаних приміщеннях. Кожний виборець голосує особисто. Голосування за інших осіб не допускається.

Підрахунок голосів починається одразу після закінчення часу голосування і проводиться без перерви до оформлення протоколів дільничної виборчої комісії.

Дільнична виборча комісія складає два протоколи (кожний у трьох примірниках: перший разом із пакетами виборчих бюлетенів та контрольних талонів негайно надсилається до окружної виборчої комісії, другий – зберігається у секретаря дільничної виборчої комісії, третій – відразу вивіщується для загального ознайомлення).

Встановлюють результати виборів Центральна виборча комісія (при виборах Президента України та в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі при виборах народних депутатів), територіальні та окружні виборчі комісії.

Повторні вибори – проводяться тоді, коли у якомусь виборчому окрузі балотувалися не більше двох кандидатів у депутати і жодний з них не був обраний, або коли основні вибори визнані такими, що не відбулися, або недійсними.

Після закінчення всіх стадій виборів, виборчі комісії припиняють свою діяльність. Центральна виборча комісія не припиняє свою діяльність.

4.5. Поняття і види референдумів. Порядок організації та проведення всеукраїнського та місцевих референдумів.

Референдум відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" це спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення.

Референдуми виконують такі соціальні функції:

- 1) вони є одним із основних інструментів реалізації права народного суверенітету і легітимізації владних рішень;
- 2) є однією з основних форм реалізації права національного суверенітету;
- 3) є одним із способів формування громадської думки;
- 4) за умови демократичного суспільства референдуми можуть бути використані народом як протипага рішенням органів державної влади та місцевого самоврядування, що не задовольняють інтереси громадян.

Розрізняють певні види референдумів:

1. За територіальною ознакою:

– **всеукраїнський референдум.** Відповідно до ст. 72 Конституції України всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або призначається чи проголошується Президентом України відповідно до їхніх повноважень, установлених Конституцією України.

Статтею 73 та п. 2 ч. 1 ст. 85 Конституції України встановлено, що до повноважень Верховної Ради України належить призначення всеукраїнського референдуму з питань про зміну території України.

Згідно з п. 6 ч. 1 ст. 106 Конституції України Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до ст. 156 Конституції та проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою, висловленою у порядку, визначеному ч. 2 ст. 72 Конституції України: всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України (це приблизно 1/10 виборчого корпусу України), які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області. Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 15.10.2008 р. № 23-рп/2008' Президент України зобов'язаний проголосити такий референдум, якщо його ініційовано з дотриманням встановлених Конституцією та законами України вимог щодо організації і порядку проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою.

– **місцевий референдум,** який може проводитися у межах Автономної Республіки Крим або у межах села, селища, міста. За період з 1991 до 2009 рр. в Україні було проведено 151 місцевий референдум: 50 з питань адміністративно-територіального устрою, 34 – щодо зміни назви населених пунктів, 31 – з інституційних питань, 13 – з питань благоустрою населених пунктів, 10 – із земельних питань та 10 – з інших питань³.

Відповідно до ст. 7 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" предметом місцевого референдуму може бути будь-яке питання, віднесене Конституцією України, цим та іншими законами до відання

місцевого самоврядування. На місцевий референдум не можуть бути винесені питання, віднесені законом до відання органів державної влади.

2. За предметом референдуму розрізняють:

- конституційні референдуми, коли шляхом референдуму вирішується питання прийняття, затвердження або зміни конституції;
- законодавчі референдуми, коли народним голосуванням вирішуються питання, пов'язані з прийняттям, затвердженням, зміною, скасуванням законів.
- референдуми з питань зміни території;
- міжнародно-правові референдуми;
- інституційні референдуми (з питань дострокового припинення повноважень парламенту або глави держави). Конституція України не закріплює можливість проведення таких референдумів, але спроби їх ініціювання мали місце у 1992, 1993, 1996, 1998 рр. Інституційним може вважатися і місцевий референдум щодо дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського голови, можливість проведення якого передбачена ч. 3 ст. 79 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні".

Предметом всеукраїнського референдуму може бути:

- затвердження Конституції України, її окремих положень та внесення до Конституції України змін і доповнень;
- прийняття, зміна або скасування законів України або їх окремих положень;
- прийняття рішень, які визначають основний зміст Конституції України, законів України та інших правових актів.

Крім того, згідно з частинами 1,2 ст. 5 зазначеного Закону на всеукраїнський референдум можуть виноситися питання, які за Конституцією України належать до відання України. Виключно всеукраїнським референдумом вирішується питання про реалізацію права народу України на самовизначення та входження України до державних федеративних і конфедеративних утворень або вихід з них.

Статтею 74 Конституції України встановлено, що **не допускається** референдум щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

3. За обов'язковістю:

- обов'язкові референдуми, які проводяться, коли іншим чином рішення з певного питання не може бути прийняте. Так, відповідно до ч. 1 ст. 156 Конституції України законопроект про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України;
- факультативні референдуми, які можуть бути проведені, а можуть бути і не проведені залежно від рішення певного органу або існування народної ініціативи. Предметом такого референдуму може стати будь-яке питання або проект державного чи самоврядного рішення, за

винятком питань та проектів, винесення яких на референдум заборонено конституцією або законом. Референдуми з ініціативи громадян завжди мають факультативний характер. Факультативні референдуми, які проводяться за народною ініціативою, вважаються зброєю опозиції.

4. За моментом проведення:

- дозаконодавчі референдуми, які проводяться до розгляду законопроекту парламентом та зазвичай є консультативними;
- післязаконодавчі референдуми, які проводяться після розгляду законопроекту парламентом та є, як правило, постановляючими.

5. За правовими наслідками:

– консультативні референдуми. Статтею 46 Закону України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" передбачено можливість проведення дорадчого опитування громадян (консультативного референдуму), що проводиться з метою виявлення волі громадян при вирішенні важливих питань загальнодержавного і місцевого значення. Результати такого опитування розглядаються і враховуються при прийнятті рішень відповідними державними органами.

– постановляючі (імперативні) референдуми. Зі змісту ч. 3 ст. 1 Закону України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" випливає, що закони, інші рішення, прийняті всеукраїнським референдумом, мають вищу юридичну силу щодо актів органів державної влади та місцевого самоврядування. Рішення, прийняті місцевим референдумом, мають вищу юридичну силу щодо рішень місцевих рад, на території яких він проводиться. Відповідно до ч. 4 ст. 1 зазначеного Закону закони, інші рішення, прийняті референдумом, не потребують будь-якого затвердження державними органами і можуть бути скасовані або змінені лише у порядку, передбаченому цим Законом.

6. За часом проведення:

– повторні референдуми. Відповідно до ст. 43 Закону України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" повторні всеукраїнські та місцеві референдуми проводяться, якщо під час проведення відповідного референдуму було допущено грубі порушення цього Закону. У такому разі Верховна Рада України у місячний строк, а місцева рада у п'ятнадцятиденний строк, можуть призначити повторний всеукраїнський або місцевий референдум на всій території держави, відповідної адміністративної одиниці або її частини.

– нові референдуми. Новий всеукраїнський референдум з питань, що раніше виносилися на референдум, може бути проведено не раніш як через 5 років, а місцевий референдум – не раніш як через рік від дня проведення попереднього референдуму з цих питань.

Контрольні питання

- 1. Що таке народовладдя?
- 2. Що означає безпосереднє (пряме) народовладдя?
- 3. Яка виборча система діє в Україні?
- 4. На яких демократичних принципах ґрунтується виборче право України?
- 5. Назвіть основні стадії виборчого процесу в Україні, їх зміст.
- 6. Що таке референдум, які є його види?
- 7. Ким призначається всеукраїнський референдум?
- 8. Який порядок призначення референдуму за народною ініціативою?

Тема 5. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

- 5.1. Поняття держави та її ознаки.
- 5.2. Форми державного правління. Форми державного устрою. Форми державно-правового режиму.
- 5.3. Поняття права і його ознаки. Функції права. Джерела права.
- 5.4. Норма права: поняття, ознаки та види.
- 5.5. Поняття правовідносин, їх структура та особливості.

5.1. Поняття держави та її ознаки

Держава – досить складне суспільне явище. В широкому розумінні держава – це форма організації суспільства, яка виникає на певному етапі його розвитку. У вузькому розумінні держава – це механізм здійснення публічної влади у суспільстві, механізм управління суспільством.

Держава є організацією політичної влади, що існує на певній соціальній базі, виступає як офіційний представник усього суспільства і забезпечує за допомогою спеціального апарату реалізацію своєї політики (визначення за М.В. Цвіком).

Держава – суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, котрі забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів зі спиранням, у разі потреби, на легальний примус (визначення за О.Ф. Скакун).

Держава – це політико-територіальна, суверенна організація політичної влади більшості населення або частини суспільства, що має спеціальний апарат управління й примусу, здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкового характеру, здійснює керівництво та управління загальносуспільними справами і виступає як суб'єкт міжнародних відносин (визначення за М.С. Кельманом).

У найбільш загальному вигляді в юридичній науці існує таке визначення держави.

Держава – це особлива організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, за допомогою якої забезпечується його цілісність і безпека та здійснюється керівництво суспільством в інтересах цієї домінуючої частини.

До **основних ознак держави** належать:

- відокремлення публічної влади від суспільства, наявність і професіоналів-управлінців. Публічна влада – коли влада відправляється професійно, а суб'єкт та об'єкт влади не збігаються. Публічна влада означає, що в державі існують ті, хто керує (монарх, президент, парламент, уряд, чиновництво) і заробляє цим гроші, й ті, хто підкорюються (решта). Ті, хто керує, – суб'єкт влади. Ті, хто підкорюються, – об'єкт влади;

- суверенітет, тобто верховенство державної влади на певній території у вирішенні питань внутрішньої та зовнішньої політики. Суверенітет буває зовнішнім і внутрішнім. Зовнішній суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань зовнішньої політики, незалежно від внутрішніх сил (партій, рухів, класів тощо). Внутрішній суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань внутрішньої політики, незалежно від зовнішніх сил (інших держав, міжнародних організацій тощо). Винятки з внутрішнього суверенітету становлять питання охорони прав людини. Це пояснюється тим, що порушення прав людини не є внутрішньою справою держави;

- територія, в межах якої діють закони і повноваження держави;

- виключне право на видання законів і норм, обов'язкових для всього населення;

- наявність системи податків і зборів з населення (податки необхідні для матеріального забезпечення державної політики та утримання державного апарату);

- монополія на легальне (відкрите) використання сили примусу. З цією метою держава має армію, поліцію, службу безпеки й ін.

Публічний вимір держави пов'язаний із символами держави, які є неодмінною, проте суто зовнішньою і формальною ознакою суверенітету будь-якої країни. Символи держави є офіційні й неофіційні. До офіційних символів належать герб, прапор та гімн держави. Неофіційними символами є лідер держави і назва держави.

Суть і призначення держави виражаються в її функціях та завданнях, які вона має виконувати.

Функції держави – основні напрямки її діяльності, в яких відображаються й конкретизуються завдання і мета держави, відображаються її сутність, зміст та соціальне призначення у соціально неоднорідному суспільстві.

Залежно від територіальної спрямованості розрізняють внутрішні та зовнішні функції.

У силу того, як сучасна держава все більше перетворюється у «державу для людей», її головною функцією стає охорона інтересів людини, захист її прав і свобод, забезпечення кожного члена суспільства належними умовами життя. Всі інші функції підпорядковуються головній.

Внутрішні функції – такі напрями діяльності держави, в яких конкретизується внутрішня політика відносно економічних, ідеологічних, екологічних, культурних та інших аспектів життя громадянського суспільства:

- політична: створення демократичних умов, інститутів для виявлення і координації інтересів різних груп суспільства;
- економічна: створення умов для розвитку виробництва на основі визнання захисту всіх форм власності;
- соціально-культурна: сприяння розвитку науки, культури, турбота про людину;
- екологічна: охорона навколишнього середовища;
- охоронна: захист державно-конституційного ладу;
- правова: забезпечення законності та правопорядку в суспільстві, охорона прав і свобод громадян.

Зовнішні функції – основні напрями діяльності держави за її межами, взаємовідносини з іншими державами, світовими громадськими організаціями і світовим співтовариством у цілому:

- політична: розвиток міжнародних відносин на основі загально визнаних принципів міжнародного права;
- економічна: участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного поділу праці та інтеграції виробництва і праці;
- культурна: міжнародна культурна співпраця;
- захисна: оборона країни зовні;
- правова: участь у боротьбі з порушеннями міжнародного права;
- гуманістична: надання допомоги країнам, які постраждали від катастроф, стихійного лиха;
- екологічна: створення екологічно безпечного навколишнього середовища у світовому масштабі.

5.2. Форми державного правління. Форма державного устрою.

Форми державно-правового режиму

Форма держави характеризує державу, визначає організацію державної влади й має відповідне правове закріплення. Всі її елементи фіксуються в конституції, законах і підзаконних актах.

Існують форми правління, державного устрою та державно-правового режиму.

Форма правління – це організація верховної державної влади,

порядок її утворення і діяльності, компетенція та взаємозв'язок її органів, а також їх взаємовідносини з народом.

Розрізняють дві форми державного правління: монархія і республіка.

Монархія – це форма правління, при якій джерелом влади є одна особа, котра отримує владу безстроково у спадок (фараон, шах, цар, імператор).

Існує поділ усіх монархій на обмежені та необмежені. Необмежені монархії, у свою чергу, поділяються на абсолютні (в руках монарха зосереджена вся повнота духовної й світської влади при домінуванні останньої) – Саудівська Аравія, Оман – і теократичні (в руках монарха зосереджена вся повнота світської та духовної влади при домінуванні останньої).

Щодо обмеженої монархії, то це така форма правління, що передбачає чітке обмеження влади монарха конституцією чи парламентом. Вона класифікується залежно від кола повноважень монарха та залежно від джерела обмеження влади монарха.

Так, залежно від кола повноважень монарха обмежена монархія може бути представницькою та дуалістичною. В умовах дуалістичної монархії в руках монарха зосереджена вся повнота виконавчої (а іноді й судової) влади (Монако). В умовах представницької монархії в руках монарха зосереджені виключно представницькі функції (Великобританія, Японія, Іспанія, Швеція та ін.).

Республіка – це форма правління, при якій джерелом влади є народна більшість, а вищі органи влади обираються на певний строк громадянами.

В умовах сучасної республіки існують три владні структури: президент, парламент і уряд. Президент – глава держави, парламент – представницький орган, що виконує функції законодавчої влади, а уряд – орган виконавчої влади. Саме тому сучасна класифікація поділяє всі республіки на президентські, парламентські й змішані залежно від того, які з цих владних структур мають більше повноважень та хто формує уряд.

Залежно від особливостей повноважень глави держави та їх співвідношення із повноваженнями парламенту розрізняють республіки:

- парламентські (характерне верховенство влади парламенту (Фінляндія, Індія, Туреччина, Італія);
- президентські (характеризуються наявністю глави держави – президента, який поєднує повноваження глави держави та уряду (США, Російська Федерація, Аргентина, Мексика, Бразилія);
- змішані (характеризуються сильною президентською владою і контролем парламенту за діяльністю уряду (Україна, Франція);
- надпрезидентські (характеризуються зосередженням усієї повноти влади в руках президента (латиноамериканські країни, Білорусь,

Туркменістан, Узбекистан та ін.).

Форма державного устрою – це спосіб територіального устрою держави, який визначає порядок взаємодії центральної, регіональної й місцевої влад.

За формою державного устрою держави поділяються на унітарні та складні.

Унітарною є держава, котра не містить у собі відокремлених державних утворень, які користуються певною державною самостійністю (Україна, Франція, Китай, Японія, Польща). Вони, зокрема, характеризуються:

- цілковитою політичною єдністю;
- єдиною системою державних органів;
- єдиною системою законодавства;
- єдиним громадянством;
- можуть мати автономні утворення.

Існує два різновиди унітарних держав: прості й складні. До останніх належать унітарні держави, що мають автономні утворення. Прикладом такої держави є Великобританія, яка складається з Англії, Шотландії, Уельсу та Ольстеру. Такою державою є й Україна, яка має у своєму складі Автономну Республіку Крим.

Складні держави формуються з окремих адміністративно-територіальних одиниць, які володіють певною державною самостійністю.

Федерація – це союзна держава, що складається з територій-суб'єктів, які мають обмежений суверенітет (США, Мексика, Росія, Канада). Для федерації характерні:

- наявність двох рівнів державного апарату;
- наявність двопалатного парламенту;
- наявність дворівневої системи законодавства;
- можливе подвійне громадянство та ін.

Конфедерація – це договірний союз держав, які об'єдналися для досягнення спільних цілей і зберігають свій суверенітет. Конфедерація характеризується:

- відсутністю єдиного громадянства;
- добровільним об'єднанням необхідних коштів для вирішення спільних справ;
- створенням спільних органів шляхом рівного представництва;
- має здебільшого лише історичний характер (Північна Америка XVIII ст., Німеччина XIX ст.).

Розглядаючи питання стосовно класифікації конфедерацій, слід зазначити, що залежно від реального суверенітету, всі конфедерації можна поділити на юридичні та фактичні. В першому випадку формально держава вважається конфедерацією, але по суті це федерація чи імперія. Прикладом юридичної конфедерації можна вважати сучасну Швейцарію, яка формально називається конфедерацією, але по суті є федерацією.

Фактичною ж конфедерацією вважається така, де неухильно дотримується право суверенітету членів конфедерації.

Імперія – це складна держава, яка включає суверенну державу метрополію – і підвладні їй несуверенні держави-колонії (Російська імперія, Османська імперія та ін.).

Імперія – це примусове державне об'єднання.

Ознаки імперії:

- 1) багатонаціональність;
- 2) об'єднання за допомогою військової сили;
- 3) систематичне застосування сили для утримання в покорі етнічно різноманітного населення;
- 4) політика денационалізації, змішування народів.

Приклади – Британська, Французька, Російська імперії.

Політичний режим – це сукупність прийомів, методів і засобів, за допомогою яких здійснюється державна влада, та державне регулювання відносин між людьми.

Залежно від наявності демократичних інститутів політичні режими поділяють на демократичні й антидемократичні.

Демократія – така форма організації та здійснення належної народу політичної влади, яка спирається на рівноправну участь громадян у формуванні органів держави і контролі над їхньою діяльністю, на правозаконності й рівності громадян перед законом, на встановленні правом взаємної відповідальності держави та особистості.

Демократичні режими основані на визнанні принципу рівності й свободи людей. Вони характеризуються:

- наявністю прямої та представницької демократії;
- гарантованістю проголошених прав і свобод громадян;
- політичним плюралізмом;
- законністю і правопорядком;
- існуванням і рівноправністю всіх форм власності;
- незалежністю правосуддя;
- багатопартійністю та ін.

Для антидемократичних режимів характерні:

- існування тільки однієї офіційної ідеології;
- зведення до мінімуму політичних прав та свобод громадян;
- однопартійність;
- агресивність у зовнішній політиці;
- перевага однієї форми власності;
- культ особи вождя;
- месіанство;
- тотальний контроль з боку держави над усіма сферами суспільного життя.

До антидемократичних режимів належать авторитарні, тоталітарні

режими.

Авторитаризм визначається як політичний режим, у якому державна влада здійснюється конкретною особою (класом, партією, елітною групою тощо) за мінімальної участі народу.

Тоталітаризм характеризується абсолютним контролем держави над усіма сферами суспільного життя, абсолютним підкоренням людини політичній владі та пануючій ідеології (СРСР часів Й. Сталіна, КНР у період головування Мао Цзедуна, фашистська Італія, націонал-соціалістична Німеччина).

5.3. Поняття права та його ознаки. Функції права. Джерела права

Термін «право» вживається у різних значеннях. У теорії права він має юридичний зміст, оскільки йдеться про юридичне право. У юридичному праві слід розрізняти право об'єктивне з його різними проявами, що в цілому характеризує стан сукупності охоронюваних державою суспільних відносин і тенденції їх розвитку, й право суб'єктивне, яке належить окремим особам та полягає в наявності в кожного з них певних правових можливостей.

У сучасній юридичній науці термін «право» використовується в декількох значеннях.

По-перше, правом називають соціально-правові домагання людей, наприклад, право людини на життя, право народів на самовизначення тощо. Ці домагання зумовлені природою людини та суспільства і вважаються природними правами.

По-друге, під правом розуміється система юридичних норм. Це – право в об'єктивному розумінні, через те що норми права створюються і діють незалежно від волі окремих осіб.

По-третє, цим терміном визначають офіційно визнані можливості, якими користуються фізичні або юридичні особи, організації. Так, громадяни мають право на працю, відпочинок, охорону здоров'я, майна та ін., організації користуються правами на майно, на діяльність у відповідній сфері державного і суспільного життя тощо. В усіх цих випадках мова йде про право в суб'єктивному розумінні, тобто право, яке належить окремій особі – суб'єкту права.

По-четверте, термін «право» використовується для позначення системи всіх правових явищ, що містять природне право, право в об'єктивному і суб'єктивному розумінні. Тут його синонімом виступає термін «правова система».

Право слід розуміти як основу на уявленні про справедливість міру свободи й рівності, що відображає потреби суспільного розвитку, яка у своїй основі склалася в процесі повторюваних суспільних відносин і визнається й охороняється державою (визначення за М.В. Цвіком).

Право – система норм (правил поведінки) і принципів, установлених або визнаних державою як регулятори суспільних відносин, котрі формально закріплюють міру свободи, рівності та справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечуються всіма заходами легального державного впливу аж до примусу (визначення за О.Ф. Скакун).

Право – це система загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою, які відображають волю домінуючої частини або всього соціально неоднорідного суспільства, є спрямованими на врегулювання суспільних відносин і забезпечуються державою.

Ознаками права є:

- нормативність;
- вираження права в законах та інших джерелах права, які встановлюються державою;
- державне забезпечення;
- право – міра свободи людини, критерій її поведінки у суспільстві;
- загальнообов'язковий характер.

Принципи права – керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві.

Принцип справедливості – відповідність між діями і їх соціальними наслідками. Мають відповідати одне одному: праця та плата за неї, шкода та її відшкодування, правопорушення та покарання. Закони, що виражають цю залежність, відповідають принципу справедливості.

Принцип поважання прав людини. Цей принцип означає, що в більшості демократичних конституцій закріплені природні права людини (право на життя, право власності тощо).

Принцип рівноправності – рівний правовий статус усіх громадян, тобто рівні конституційні права і єдина для всіх правосуб'єктність. У ст. 24 Конституції України зазначено: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом». Це положення не припускає будь-яких привілеїв і передбачає рівність громадян України перед судом.

Принцип законності – відповідність підзаконних нормативних актів законам, а останніх – Конституції. Конституція має вищу юридичну чинність. Тому закони України повинні відповідати її Конституції. Що ж стосується підзаконних нормативно-правових актів (Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України тощо), які створені на базі законів, то вони мають відповідати законам.

Принцип правосуддя – захист суб'єктивних прав у судовому порядку. Стаття 55 Конституції України передбачає: «Права і свободи

людини та громадянина захищаються судом». Лише суд, як третя гілка державної влади, має легальне право на застосування сили до порушників прав і свобод осіб.

Зазначений перелік принципів не є вичерпним. Можна назвати також принципи демократизму, гуманізму та низку інших.

Функції права – основні напрямки впливу права на суспільні відносини і поведінку людей, що дозволяють дати узагальнюючу характеристику «дії» юридичних норм. Призначення функцій полягає в тому, щоб визначити роль права у громадянському суспільстві з позиції його впливу на суспільні відносини між людьми.

Розглянемо низку функцій права.

Загальносоціальними функціями є виховна, інформативна, управлінська, пізнавальна.

Суспільно юридичними є:

Регулятивна функція здійснюється шляхом владного правового впливу з метою забезпечення суспільного правового порядку, що ґрунтується на чинних нормах права.

Захисна – характеризується застосуванням примусових засобів з метою реалізації порушених прав і свобод, власності, суспільних об'єднань громадян, охорони суспільства в цілому.

Оціночна – право виступає як критерій правомірності або неправомірності чийось рішень і вчинків (правові знання дозволяють визначити, чи мала право на певні дії та чи інша посадова особа, чи ні).

Система права – це єдність усіх чинних юридичних норм певної держави і розподіл їх за галузями та інститутами права.

Галузь права – це сукупність правових норм та інститутів права, що регулюють певну сферу суспільних відносин.

Поділ усієї сукупності норм права на галузі здійснюється залежно від предмета та методу правового регулювання. Існують такі галузі:

Профілюючі (конституційне, цивільне, адміністративне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне, трудове право).

Спеціальні (фінансове, сімейне, виправно-трудове право, право соціального забезпечення).

Комплексні (право прокурорського нагляду, сільськогосподарське, екологічне банківське, залізничне, гірниче право).

Виділяють ще системоутворюючі, методоутворюючі та предметоутворюючі галузі права.

Джерело права – це сукупність способів зведення в закон волі політичних сил, що знаходяться при владі. По суті, саме джерело права у формальному значенні (або юридичне джерело права) можна вважати формою права. До цього типу джерел належать: нормативно-правовий акт, правовий звичай, юридичний прецедент і нормативний договір.

Історично першою формою права є правовий звичай.

Правовий звичай – це санкціоноване державою історично сформоване правило поведінки, що міститься у свідомості людей і стало звичним у результаті багатократного повторення тих самих дій та вчинків, які приводять до правових наслідків.

Зібрання звичаїв та їх подальше державне санкціонування є одним із перших способів утворення правових звичаїв. Проте це не єдиний спосіб. Так, сьогодні існує ще два способи державного санкціонування звичаїв:

1. Відсилання до звичаю – шляхом указівки на звичай у нормативно-правовому акті.

2. Використання звичаю як нормативної основи судового рішення.

В українській правовій системі роль правових звичаїв як джерела права незначна. Проте вони існують. Так, після розлучення батьків, у котрих є неповнолітні діти, останні залишаються з матір'ю: саме такі рішення, як правило, виносять суди з цивільних справ. Це – звичай, який ніколи не фіксувався в законодавстві, проте його досить широко використовують українські судові органи.

Юридичний прецедент. На відміну від звичаїв, що являли собою багаторазове повторення однакової поведінки в аналогічних ситуаціях, не передбачених раніше нормами права, прецедент – це вирішення будь-якого питання в окремому випадку, що служить зразком для наступних рішень в аналогічних справах. І якщо звичай складався переважно стихійно, без навмисної свідомої творчості окремих людей, спрямованої на його створення, то прецедент виникає як результат обміркованого навмисного ставлення індивідів до своїх дій.

У сучасних умовах юридичний прецедент – це виражене зовні рішення органу держави в конкретній справі, обов'язкове при розв'язанні всіх наступних аналогічних справ.

Юридичний прецедент поширений переважно в країнах загального права: Великобританії, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії та ін.

Судовий прецедент – це рішення суду, що виноситься з конкретної справи і стає правилом, обов'язковим для всіх судів тієї ж або нижчої інстанції при вирішенні аналогічних справ.

Нормативний договір. Ще одним джерелом права є нормативний договір.

Найбільше значення нормативний договір має для трьох сфер права. Це насамперед міжнародне публічне право, де договори між державами завжди є нормативними. Нормативний договір є джерелом у сфері державного (конституційного) права, де існують такі договори, як конституційний та федеративний. Третьою сферою є трудове право, джерелами котрого є колективні договори.

Міжнародний договір – це угода між двома або більше державами чи за участю інших суб'єктів міжнародного права (наприклад,

міжнародних організацій) про встановлення, зміну або припинення взаємних прав та обов'язків у міжнародних відносинах.

Нормативно-правовий акт. Норма права закріплюється в нормативно-правовому акті, що є основним джерелом права в Україні, Росії, Туреччині та країнах континентальної правової сім'ї.

Нормативно-правовий акт можна визначити як офіційний письмовий акт-документ компетентного органу, у якому закріплено забезпечуване державою формальнообов'язкове правило поведінки загального характеру.

Проблема класифікації нормативно-правових актів є досить актуальною. Так, існує поділ нормативно-правових актів за юридичною чинністю на закони і підзаконні акти; за дією в часі – на постійні й тимчасові; за дією в просторі – на загальнодержавні, регіональні, муніципальні та локальні.

Правова доктрина. Правова доктрина – акт-документ, що містить концептуально оформлені правові ідеї, принципи, розроблені вченими з метою вдосконалення законодавства, усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові.

Правова доктрина не в усіх країнах є джерелом права, хоча значення наукових праць юристів для формування моделі правового регулювання визнається законодавцями багатьох країн. Правова доктрина служила безпосереднім джерелом права в англо-американській правовій системі: при вирішенні справи судді посилалися на праці вчених; а також у релігійно-філософській правовій системі: іслам, індуїзм, іудаїзм мають у своїй основі правила загальнообов'язкової поведінки, почерпнуті з праць видатних юристів.

5.4. Норма права: поняття, ознаки та види

Норма права – це загальнообов'язкове, формальновизначене правило поведінки (зразок, масштаб, еталон), установлене або санкціоноване державою як регулятор суспільних відносин, яке офіційно закріплює міру свободи і справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечується всіма заходами державного впливу, аж до примусу.

Ознаки норми права такі ж, що й права в цілому, але норма не має такої ознаки, як системність, оскільки вона регулює групу певних суспільних відносин і лише в сукупності з іншими, узгодженими з нею нормами становить систему права.

Оскільки ознаки права вже наводилися, перелічимо **специфічні ознаки** норми права:

1. Правило поведінки регулятивного характеру – норма права вводить нове правило, фіксує найтипівіші соціальні процеси і зв'язки; впливає на суспільні відносини, поведінку людей; є модель (зразок, еталон,

масштаб) регульованих суспільних відносин. Регулятивність норми права підкреслює її дія, «робота», яка повинна привести до певного результату.

2. Загальнообов'язкове правило поведінки – норма права виходить від держави, повинна сприйматися як керівництво до дії, котре не підлягає обговоренню щодо доцільності.

3. Правило поведінки загального характеру – норма права має загальний (без зазначення конкретного адресата – неперсоніфікований) характер, тобто поширюється на всіх, хто стає учасником відносин, регульованих нормою. Як регулятор суспільних відносин, норма має багаторазовість застосування (наприклад, заборона хуліганства).

4. Формальновизначене правило поведінки представницько-зобов'язуючого характеру – норма права закріплює права й обов'язки учасників суспільних відносин, а також юридичну відповідальність (санкції), яка застосовується у разі її порушення. Надаючи права одним, норма права покладає обов'язки на інших (наприклад, молоді люди мають право на навчання, обов'язок інших – забезпечити це право). Формальну визначеність норма права дістає після викладення її в законах, інших писаних джерелах права.

5. Правило поведінки, прийняте в суворо встановленому порядку, – норма права видається уповноваженими на те суб'єктами в межах їх компетенції з дотриманням певної процедури: розроблення, обговорення, прийняття, набуття чинності, зміна або скасування чинності.

6. Правило поведінки, забезпечене всіма заходами державного впливу, аж до примусу, – держава створює реальні умови для добровільного здійснення суб'єктами зразків поведінки, сформульованих у нормі права; застосовує способи переконання і примусу до бажаної поведінки, зокрема ефективні санкції у разі невиконання вимог норми права.

У будь-якій державі існує і виникає **величезна кількість норм права**. Ці норми можна класифікувати (поділити) на види за певним критерієм (ознакою).

Норми права за предметом правового регулювання (або за галузями права): норми конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного, трудового, екологічного права та ін.

Норми права за методом правового регулювання (або за формою закріплення бажаної поведінки суб'єктів права): імперативні і диспозитивні.

Імперативні – норми, що виражають у категоричних розпорядженнях держави чітко позначені дії й не допускають ніяких відхилень від вичерпного переліку прав і обов'язків суб'єктів. Інакше: імперативні норми прямо наказують правила поведінки.

Диспозитивні – норми, у яких держава наказує варіант поведінки,

але які дозволяють сторонам регульованих відносин самим визначати права й обов'язки в окремих випадках, їх називають «заповнювальними», оскільки вони заповнюють відсутність угоди і діють лише тоді, коли сторони регульованих відносин не встановили для себе іншого правила, не домовилися з цього питання (розпізнаються через формулювання: «за відсутності іншої угоди», «якщо інше не встановлено в договорі» та ін.). Інакше: диспозитивні норми надають свободу вибору поведінки.

Норми права **за характером впливу на особу**: заохочувальні та рекомендаційні. **Заохочувальні** – норми, що встановлюють заходи заохочення за варіант поведінки суб'єктів, який схвалюється державою і суспільством і полягає в сумлінній та продуктивній праці (наприклад, правила щодо виплати премій). **Рекомендаційні** – норми, що встановлюють варіанти бажаної з погляду держави поведінки суб'єктів.

Норми права **за субординацією в правовому регулюванні** матеріальні й процесуальні. Норма матеріального права – норма, що є первинним регулятором суспільних відносин: містить правило (права, обов'язки, заборони), на підставі якого можливе вирішення справи по суті, наприклад, не можна вчиняти вбивство. Норма процесуального права – норма, що встановлює оптимальний порядок застосування норм матеріального права, наприклад, порядок розслідування злочину, порядок виклику свідків до суду тощо. Призначення процесуальної норми – встановити процедуру, «регламент» здійснення прав або виконання обов'язків, закріплених у матеріальних нормах; сприяти досягненню результату, передбаченого нормою матеріального права. Норми процесуального права походять від норм матеріального права: процесуальні норми регулюють вже не фактичні, а юридичні зв'язки, що склалися в соціально-правовій сфері, у правовідносинах, викликаються до життя потребою реалізації норм матеріального права.

Норми права **за дією у часі**: постійні й тимчасові. Норми права за дією за колом осіб: загальні – поширюються на все населення; спеціальні – поширюються на певне коло осіб; виняткові – роблять винятки із загальних і спеціальних норм.

Норми права **за функціональною спрямованістю** (за функціями права):

регулятивні (правила поведінки) – встановлюють права та обов'язки суб'єктів (наприклад, норма, що закріплює правомочності власника: володіння, користування, розпорядження, чи норма, що визначає порядок шлюбу);

охоронні (сторожі порядку) – встановлюють способи юридичної відповідальності за порушення прав і невиконання обов'язків, закріплених у регулятивних нормах (наприклад, норма Кримінального кодексу про відповідальність за вбивство).

Структура, або внутрішня форма норми права, – це внутрішня побудова норми права, яка виражається у її поділі на складові елементи, пов'язані між собою.

Гіпотеза (припущення) – частина норми, яка вказує, за яких обставин норма вступає в дію. Відповідає на запитання: Де? Коли? У якому випадку? За яких умов?

Диспозиція (розпорядження) – частина норми, у якій формулюється саме правило поведінки, права й обов'язки.

Санкція (стягнення) частина норми, яка встановлює заходи (вид та обсяг) державного примусу, вживані у разі її порушення.

Приклади.

№ 1. «Якщо продавець оформляє договір купівлі-продажу (гіпотеза), то він зобов'язаний при оформленні договору попередити про право третіх осіб (диспозиція), інакше до нього застосовуватимуться засоби впливу, спрямовані на захист прав покупця (санкція)».

№ 2. Якщо адвокату в зв'язку з виконанням ним своїх професійних обов'язків, стали відомі дані попереднього слідства (гіпотеза), то адвокат зобов'язаний не розголошувати їх без згоди слідчого або прокурора (диспозиція), а в іншому разі адвокати, винні у розголошенні даних попереднього слідства, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством (санкція).

№ 3. (Ст. 364 КК України): «Зловживання владою або службовим становищем, тобто умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах, використання службовою особою влади або службового становища всупереч інтересам служби (due-позиція), якщо воно заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом інтересам чи правам, свободам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб, (гіпотеза), – карається виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, із позбавленням права мати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років (санкція)».

5.5. Поняття правовідносин, їх структура та особливості

Правовідносини – це суспільний зв'язок, що виникає на основі норм права, учасники якого мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки, забезпечені державою.

До ознак правовідносин можна віднести такі:

- правовідносини – це відносини суспільні, тобто відносини між людьми та їх організаціями;
- правовідносини існують у нерозривному зв'язку з юридичними нормами, що є нормативною базою їх виникнення, зміни і припинення;

- учасники правовідносин пов'язані взаємними юридичними правами й обов'язками, що виникають у суб'єктів права при настанні певних юридичних фактів;
- для правовідносин властиві визначеність, індивідуалізованість;
- правовідносини охороняються державою;
- правовідносини мають вольовий характер.

Правовідносини класифікуються по-різному: за галузями права, за змістом, за ступенем індивідуалізації, за характером обов'язку тощо.

Так, за галузями права правовідносини можуть бути конституційними, цивільно-правовими, адміністративними, трудовими, сімейними тощо.

За змістом правовідносини можуть бути регулятивними та охоронними.

Регулятивні правовідносини регулюються регулятивними нормами, їх прикладом можуть бути трудові права й обов'язки, що виникають за трудовим договором.

Охоронні правовідносини регулюються охоронними нормами права, їх прикладом може бути кримінальна відповідальність за злочин.

Термін «структура» містить елементний склад правовідносин і правові зв'язки між ними, тобто власне відносини між суб'єктами.

Суб'єкти, або суб'єктний склад, – це сукупність осіб, які беруть участь у правовідносинах (якнайменше дві – правомочний і зобов'язаний).

Об'єктом є те, з приводу чого виникає й здійснюється діяльність його суб'єктів.

Зміст – це суб'єктивні права, обов'язки, повноваження, відповідальність суб'єктів правовідносин.

Юридичний факт є підставою виникнення, зміни і припинення правовідносин.

Контрольні питання

1. Яка теорія виникнення держави домінує у вітчизняній юридичній літературі?
2. Що таке "суверенітет держави"?
3. З яких елементів складається форма держави?
4. Що, насамперед, відрізняє президентську республіку від парламентської?
5. Чи має конфедерація суверенітет?
6. Що таке "верховенство закону"?
7. Охарактеризуйте форму держави сучасної України.

Тема 6. ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

- 6.1. Предмет і метод адміністративного права України.
- 6.2. Адміністративні правовідносини: поняття, ознаки, структура.
- 6.3. Поняття державної служби. Правовий статус державного службовця.
- 6.4. Адміністративне правопорушення та його ознаки. Склад адміністративного правопорушення.
- 6.5. Адміністративна відповідальність і види адміністративних стягнень.

6.1. Предмет і метод адміністративного права України

Адміністративне право як складова частина правової системи держави характеризується насамперед тим, що воно виступає регулятором особливої категорії суспільних відносин, а саме: відносин, які складаються у сфері державного управління.

Сам термін «адміністративне» у перекладі з латинської означає «управління». Тому словосполучення «адміністративне право» цілком закономірно можна трактувати як «управлінське право».

Термін «управління» у буквальному розумінні означає діяльність з керівництва чимось. У довідковій літературі є кілька визначень сутності управління. Найчастіше його розуміють як діяльність, що спрямовує і регулює суспільні відносини; сукупність приладів і механізмів, за допомогою яких приводять в рух машини; підрозділу в системі установи; вид синтаксичної залежності тощо.

Адміністративне право – це система правових норм, які регулюють суспільні відносини управлінського характеру, що виникають у сфері державно-управлінської діяльності органів виконавчої влади.

Предметом адміністративного права є не всі управлінські відносини, а лише ті, що складаються внаслідок і з приводу виконання органами державного управління своїх виконавчо-розпорядчих функцій.

Предметом адміністративного права є державне управління. Воно є частиною соціального управління, тобто управління людьми і їх колективами з боку органів держави.

Державне управління в Україні – це підзаконна, юридично-владна, організуюча діяльність державних органів виконавчої влади, яка полягає в практичному виконанні законів у процесі повсякденного управління господарським, соціально-культурним і адміністративно-політичним будівництвом.

До **специфічних ознак**, які визначають сутність державного управління, належать:

- загальнодержавний характер;
- виконавча діяльність, що здійснюється на основі закону;
- об'єктом виконавчої діяльності є економіка, соціально-культурне й адміністративно-політичне будівництво;
- організуючий зміст державного управління;
- безперервність і постійність;
- розпорядчий характер.

Таким чином, відносини, що становлять предмет адміністративного права, характеризуються такими **особливостями**:

- 1) виникають тільки в результаті державно-управлінської (владної) діяльності;
- 2) в них обов'язково бере участь виконавчо-розпорядчий орган держави;
- 3) завжди є наслідком свідомої, цілеспрямованої, вольової діяльності від імені держави.

До предмета адміністративного права можна віднести:

- відносини, пов'язані з організацією органів державної виконавчої влади (структури адміністративного апарату);
- відносини, які виникають під час реалізації органами виконавчої влади закріпленої за ними компетенції з використанням при цьому державно-владних повноважень. Ця компетенція проявляється в державному управлінні й взаємодії органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування з громадянами, державними і недержавними організаціями;
- відносини, які виникають як всередині органів виконавчої влади, та їх структурних підрозділів, так і поза системою цих органів (наприклад, в прокуратурі, в суді);
- управлінські відносини, що складаються на рівні органів місцевого самоврядування при виконанні ними делегованих повноважень, які виражають публічні інтереси;
- відносини, пов'язані з оскарженням до адміністративного суду неправомірних актів (дій, бездіяльності) органів виконавчої влади та їх посадових осіб;
- відносини, що виникають при вчиненні особою адміністративного правопорушення і розгляді цієї категорії справ (деліктні правовідносини).

Поряд з предметом, важлива роль у здійсненні адміністративним правом регулятивної функції належить методу регулювання суспільних відносин або методу адміністративного права. Саме поняття предмета й методу правового регулювання дають повну характеристику будь-якій галузі права, включаючи й адміністративне.

Методи адміністративного права – це засоби, способи та прийоми, з допомогою яких здійснюється правовий вплив на предмет

адміністративного права.

Виходячи з цього, теорія права визнає існування двох первинних (найпростіших) прийомів регулювання: методу субординації і методу координації. Саме вони виражають особливості юридичних режимів, які створюються тією чи іншою галуззю права.

Метод субординації формує централізоване, імперативне регулювання, яке зверху до низу здійснюється на владно-імперативних засадах. Юридична енергія надходить тільки зверху, від компетентних державних органів. Тому статус суб'єктів, їхнє становище в правовідносинах насамперед характеризується субординацією, або підпорядкованістю.

Метод координації формує децентралізоване, диспозитивне регулювання. За такого регулювання джерелом юридичної енергії рівною мірою є будь-які суб'єкти правовідносин. Тому статус суб'єктів характеризується у першу чергу рівноправним їх становищем у правовідносинах.

6.2. Адміністративні правовідносини: поняття, ознаки, структура

У процесі здійснення державного управління виникає велика кількість організаційних зв'язків між учасниками цих відносин, багато з яких потребують правового регулювання. Таке регулювання здійснюється за допомогою адміністративно-правових норм і таким чином перетворює зазначені відносини в адміністративно-правові.

Адміністративно-правові відносини – це врегульовані нормами адміністративного права суспільні відносини, що складаються у сфері державного управління.

Адміністративно-правові відносини характеризуються всіма **ознаками** правових відносин, але, крім цього, мають деякі особливості, головні з яких полягають у тому, що:

1) адміністративно-правові відносини складаються у сфері державного управління, тобто в повсякденній практичній реалізації виконавчої влади, завдань і функцій держави щодо здійснення управління господарським, соціально-культурним будівництвом, адміністративно-політичною сферою тощо;

2) в адміністративно-правових відносинах однією із сторін обов'язково є державний орган, наділений виконавчо-розпорядчими повноваженнями (орган державного управління), або орган, якому такі повноваження делеговані (наприклад, органи місцевого самоврядування);

3) адміністративно-правові відносини можуть виникнути з ініціативи будь-якого суб'єкта адміністративного права, при цьому згода іншої сторони не є обов'язковою умовою для їх виникнення;

4) спори, що виникають між сторонами адміністративно-правових відносин, вирішуються як в адміністративному, так і в судовому порядку.

Більшість адміністративно-правових спорів вирішується в адміністративному порядку, тобто уповноваженими на те органами виконавчої влади або посадовими особами. Крім того, Конституція України кожному гарантує право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Виходячи з положень чинного законодавства України, до **суб'єктів** адміністративно-правових відносин можна віднести:

- державні органи (органи законодавчої, виконавчої та судової влади, прокуратури, адміністрації державних підприємств і установ тощо);
- структурні підрозділи державних органів, їх посадових осіб;
- об'єднання громадян (політичні партії й громадські організації);
- кооперативи, органи самоврядування, самодіяльні організації;
- громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства.

Об'єкт – це те, заради чого виникають правовідносини. Об'єктом адміністративно-правових відносин виступає поведінка учасників управлінських відносин (дії, бездіяльність).

Змістом адміністративно-правових відносин виступає сукупність прав і обов'язків суб'єктів цих відносин та дій з їх реалізації.

6.3. Поняття державної служби. Правовий статус державного службовця

Організація і діяльність державних органів здійснюється державними службовцями, а це передбачає необхідність з'ясування питань про розуміння державної служби.

Основним нормативним документом, що регламентує питання державної служби в Україні, є Закон «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. Стаття 1 Закону «Державна служба і державні службовці» визначає, **що державна служба** – це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті, щодо практичного виконання завдань і функцій держави, за що їм виплачується заробітна платня із Державного бюджету.

Ці особи є державними службовцями, мають відповідні службові повноваження і займають певні посади. Закон також визначив поняття «посади» і «посадові особи».

Посада – це визначена структурою й штатним розкладом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень.

Посадовими особами, відповідно до цього Закону, вважаються керівники і заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих і консультативно-дорадчих функцій.

До основних принципів державної служби закон відносить служіння: а) народу України; б) демократизму і законності; в) гуманізму та соціальній справедливості; г) пріоритету прав людини і громадянина; а також г) професіоналізм, компетентність, ініціативність, чесність, відданість справі; д) персональну відповідальність за виконання службових обов'язків і дисципліни; є) дотримання прав і законних інтересів органів місцевого й регіонального самоврядування; є) дотримання прав підприємств, установ та організацій, об'єднань громадян.

Функції державної служби – це напрями її діяльності, що відображають її роль і призначення в суспільстві. До них відносять:

а) забезпечення ефективного функціонування всіх гілок державної влади;

б) забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів та обов'язків людини й громадянина.

Основні завдання державної служби:

а) охорона інтересів суспільства, прав і свобод людини й громадянина;

б) досягнення і зміцнення цілісності держави;

в) забезпечення ефективної діяльності державних органів;

г) демократизація шляхів формування та діяльності державного апарату й ін.

Утілення цих завдань здійснюється через **державних службовців**.

Право на державну службу мають громадяни України незалежно від походження, соціального та майнового стану, расової й національної належності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання, які одержали відповідну освіту і професійну підготовку та пройшли в установленому порядку конкурсний добір чи за іншою процедурою, передбаченою Кабінетом Міністрів України.

Згідно із Законом «Про державну службу», державний службовець **має право**: користуватися правами і свободами, які гарантуються громадянам України Конституцією і законами України; брати участь у розгляді питань та прийнятті в межах своїх повноважень рішень; одержувати від державних органів, підприємств, установ і організацій, органів місцевого та регіонального самоврядування необхідну інформацію з питань, що належать до їх компетенції; на повагу особистої гідності, справедливе й шанобливе ставлення до себе з боку керівників, співробітників і громадян; вимагати затвердження керівником чітко визначеного обсягу службових повноважень за посадою службовця; на оплату праці залежно від посади, яку він займає; безперешкодно ознайомлюватись з матеріалами, що стосуються проходження ним державної служби, в необхідних випадках давати особисті пояснення; на просування по службі з урахуванням кваліфікації та здібностей,

сумлінного виконання своїх службових обов'язків, участь у конкурсах на заміщення посад більш високої категорії; вимагати службового розслідування з метою зняття безпідставних, на думку службовця, звинувачень або підозри; на здорові, безпечні та належні для високопродуктивної роботи умови праці; на соціальний і правовий захист відповідно до його статусу; захищати свої законні права та інтереси у вищестоящих державних органах та у судовому порядку.

Відповідно до прав, державний службовець має **обов'язки**. Основні обов'язки державних службовців: додержання Конституції України та інших актів законодавства України; забезпечення ефективної роботи та виконання завдань державних органів відповідно до їх компетенції; недопущення порушень прав і свобод людини та громадянина; безпосереднє виконання покладених на них службових обов'язків, своєчасне і точне виконання рішень державних органів чи посадових осіб, розпоряджень і вказівок своїх керівників; збереження державної таємниці, інформації про громадян, що стала їм відома під час виконання обов'язків державної служби, а також іншої інформації, яка згідно із законодавством не підлягає розголошенню; постійне вдосконалення організації своєї роботи і підвищення професійної кваліфікації; сумлінне виконання своїх службових обов'язків, ініціатива і творчість у роботі.

Регулювання правового становища державних службовців, що працюють в апараті органів прокуратури, судів, дипломатичної служби, митного контролю, служби безпеки, внутрішніх справ та інших, здійснюється відповідно до цього Закону, якщо інше не передбачено законами України.

Не можуть бути обраними або призначеними на посаду в державному органі та його апараті особи, які:

- а) визнані у встановленому порядку недієздатними;
- б) мають судимість, що є несумісною із зайняттям посади;
- в) у разі прийняття на службу будуть безпосередньо підпорядковані або підлеглі особам, які є їх близькими родичами чи свояками;
- г) в інших випадках, встановлених законами України.

Дисциплінарні стягнення застосовуються до державного службовця за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних із проходженням державної служби, а також за вчинок, що порочить його як державного службовця або дискредитує державний орган, у якому він працює.

До службовців, крім дисциплінарних стягнень, передбачених чинним законодавством про працю України, можуть застосовуватися ще такі заходи дисциплінарного впливу, як:

- попередження про неповну службову відповідність;

- затримка до одного року в присвоєнні чергового рангу чи у призначенні на вищу посаду.

6.4. Адміністративне правопорушення та його ознаки. Склад адміністративного правопорушення

У статті 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення визначено, що **адміністративним правопорушенням** (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, соціалістичну власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність.

Аналіз статей КУпАП дозволяє виділити такі **ознаки** адміністративного правопорушення (проступку):

- адміністративний проступок може полягати як у протиправній дії (наприклад, дрібне хуліганство, ст. 173), так і в протиправній бездіяльності (ухилення від реєстрації чи не реєстрації вогнепальної зброї, ст. 192). Звідси випливає, що думки, бажання чи інші вияви психічної діяльності юридичного значення не мають;

- протиправність – виражається в порушенні загальнообов'язкових установлених правил. Протиправність є юридичним вираженням суспільної шкідливості правопорушень. Адміністративна відповідальність може наступити, якщо особа вчинила правопорушення, передбачене відповідною статтею КУпАП чи іншого законодавчого акта;

• це діяння винне, тобто діяння вольове, свідоме. Винність передбачає наявність у особи відповідного власного психічного ставлення до відповідного вчинку і його наслідків. Законодавець вважав за необхідне вказати на форми вини, які мають юридичне значення. Це умисел (вина у формі умислу) і необережність (вина у формі необережності). Умисел може бути прямим чи непрямим (евентуальним). Необережна вина проявляється у формі самовпевненості чи недбалості;

• адміністративна карність. Карність означає, що за здійснення конкретного вчинку адміністративним законодавством передбачається відповідне покарання. Дана ознака дозволяє відмежувати правопорушення від інших протиправних (заборонених адміністративно-правовими нормами) вчинків, здійснення яких не спричинює застосування адміністративних стягнень;

• об'єкт посягання. Це діяння, що посягають на державний чи громадський порядок, власність, права, свободи громадян, на встановлений порядок управління. Конкретні об'єкти, посягання на які роблять діяння адміністративним правопорушенням, визначені статтями 41–212 Особливої частини КпАП.

• це діяння суспільно шкідливе, адміністративні правопорушення

(проступки) не являють собою суспільної небезпеки; це суспільно шкідливі, антигромадські явища. Тому й відрізняються злочини від адміністративних правопорушень тим, що злочини – діяння суспільно небезпечні, а адміністративні правопорушення – діяння лише шкідливі.

Склад адміністративного правопорушення становлять:

1) суб'єкт (громадяни України, іноземці, особи без громадянства, які досягли 16 років, осудні особи; посадові особи).

2) об'єкт. Об'єкт – це те, на що спрямоване посягання. Об'єктом адміністративного проступку, як і будь-якого правопорушення, є суспільні відносини. Об'єктом адміністративного правопорушення є суспільні відносини, які складаються у сфері адміністративно-організаційної діяльності і порядку управління; людина, її здоров'я, честь і гідність; власність; права і свободи громадян).

3) суб'єктивна сторона (вина у формі умислу або необережності). Суб'єктивна сторона, як одна з обов'язкових ознак складу, полягає в психічному ставленні суб'єкта до вчиненого антигромадського діяння. У ст. 11 КпАП дано визначення адміністративно-правової необережності: адміністративне правопорушення визнається вчиненим з необережності, коли особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання шкідливих наслідків своєї дії чи бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоч повинна була і могла їх передбачити. Необережність може виступати як необачність, самовпевненість, недбалість, нерозважливість, необдуманість тощо. Так, ст. 198 передбачає відповідальність за втрату паспорта через недбалість, а ст. 211 – відповідальність за втрату через недбалість обліково-військових документів.

Зрозуміло, що кількість адміністративних проступків, які здійснюються тільки умисно, досить значна (безквитковий проїзд, дрібне викрадення чужого майна, обман покупця чи замовника, торгівля з рук у невстановлених місцях, дрібне хуліганство).

4) об'єктивна сторона (причинно-наслідковий зв'язок між дією і шкідливими наслідками). Об'єктивна сторона складу проступку – це зовнішній прояв суспільно небезпечного посягання на об'єкт, що перебуває під охороною адміністративно-правових санкцій. Відповідно до цього об'єктивну сторону складу адміністративного правопорушення утворюють ознаки, що характеризують зовнішні прояви проступку. Одним з основоположних принципів адміністративного права є відповідальність тільки за об'єктивовану поза нею поведінку людини, тобто за її діяльність або бездіяльність. Спосіб думок, наміри людини, що не набули вираження поза нею, розглядатися як правопорушення не можуть. Наприклад, порушення правил тримання собак і котів (ст. 154), адміністративного нагляду (ст. 187), охорони і використання пам'яток історії та культури (ст.

92) тощо.

Кодекс України про адміністративні правопорушення визначає такі **види порушень:**

- у галузі охорони праці і здоров'я населення;
- що посягають на власність;
- у галузі охорони природних ресурсів, пам'яток історії та культури;
- у промисловості, будівництві та в галузі використання електричної і теплової енергії;
- у сільському господарстві;
- на транспорті, у галузі шляхового господарства і зв'язку;
- у галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, у галузі фінансів і підприємницької діяльності;
- у галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою.

6.5. Адміністративна відповідальність і види адміністративних стягнень

Адміністративна відповідальність – це вид юридичної відповідальності громадян і посадових осіб, що полягає у застосуванні до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, заходів державного примусу. Це специфічне реагування держави на адміністративне правопорушення, що полягає в застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого законом стягнення до суб'єкта правопорушення.

Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли 16-річного віку.

Основні ознаки адміністративної відповідальності полягають у тому, що вона:

- 1) є засобом охорони встановленого державою правопорядку;
- 2) нормативне визначена і полягає в застосуванні (реалізації) санкцій правових норм;
- 3) є наслідком винного антигромадського діяння;
- 4) супроводжується державним і громадським осудом правопорушника і вчиненого ним діяння;
- 5) пов'язана з примусом, з негативними для правопорушника наслідками (морального або матеріального характеру), яких він має зазнати;
- 6) реалізується у відповідних процесуальних формах. Похідні ознаки адміністративної відповідальності визначаються її юридичною природою.

Не підлягають адміністративній відповідальності особи, які діяли: у стані **крайньої необхідності** (для усунення небезпеки, яка загрожує державному або громадському порядку, власності, правам і свободам громадян, установленому порядку управління, якщо ця небезпека

за даних обставин не могла бути усунута іншими засобами і якщо заподіяна шкода є менш значною, ніж відвернена шкода); у стані **необхідної оборони** (при захисті державного або громадського порядку, власності, прав і свобод громадян, установленого порядку управління від протиправного посягання шляхом заподіяння посягаючому шкоди, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони); у стані **неосудності** (особа не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану).

Мірою відповідальності є адміністративне стягнення, і застосовується воно з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів, поваги до правил, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Адміністративне стягнення – необхідний правовий наслідок порушення (невиконання) адміністративних заборон, що полягає в осуді поведінки порушника і обмеженні його особистих благ, матеріальних та інших правових інтересів, у чому виражається оцінка вчиненого діяння.

За вчинення адміністративних правопорушень можуть застосовуватися такі адміністративні стягнення:

- 1) попередження;
- 2) штраф;
- 3) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- 4) конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення;
- 5) позбавлення спеціального права, наданого громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання);
- 6) виправні роботи;
- 7) адміністративний арешт.

Попередження (ст. 26 КпАП) застосовується як самостійна міра покарання за вчинення незначних адміністративних порушень, а також щодо осіб, які вперше вчинили проступок і при цьому мають добрі характеристики. Зміст попередження як міри адміністративного стягнення полягає в офіційному, від імені держави, осудженні протиправного діяння органом адміністративної юрисдикції й у попередженні правопорушника про неприпустимість таких дій надалі. Попередження як захід адміністративного стягнення виноситься в письмовій формі.

Штраф є грошовим стягненням, що накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення. Штраф повинен бути сплачений порушником не пізніше 15 днів з дня вручення йому постанови про накладення даного стягнення, а у випадку оскарження або

опротестування – 15 днів з дня повідомлення про залишення скарги або протесту без задоволення. Якщо штраф накладено на особу у віці від 16 до 18 років, а в нього відсутній самостійний заробіток, то штраф стягується з батьків або осіб, що їх замінюють.

У випадку несплати штрафу у встановлений термін постанова про накладення стягнення направляється для утримання відповідної суми з грошових прибутків правопорушника. Якщо утримати штраф із цих прибутків не має можливості, посадовою особою виноситься постанова про накладення штрафу судовим виконавцем при районному (міському) суді. Судовий виконавець спрямовує стягнення штрафу на особисте майно правопорушника.

Оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в його примусовому вилученні за рішенням суду і наступній реалізації з передачею вирученої суми колишньому власникові з відрахуванням витрат з реалізації вилученого предмета.

Конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в примусовій безоплатній передачі цього предмета у власність держави за рішенням суду.

Позбавлення спеціального права, наданого громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання), застосовується на строк до трьох років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом. Ця міра застосовується щодо тих суб'єктивних прав, які раніше були надані суб'єкту органами державного керування. Якщо громадянин неправильно використовує надане йому право, орган державного управління тимчасово позбавляє його цього права.

Виправні роботи застосовуються на строк до двох місяців з відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, і з відрахуванням до двадцяти відсотків її заробітку в дохід держави. Виправні роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи районним судом (суддею). Виправні роботи призначаються тільки як основне стягнення й відбуваються виключно за місцем постійної роботи правопорушника. Відрахування здійснюються із заробітку за основним місцем роботи, за сумісництвом, гонорарів, одержуваних за договорами і трудовими угодами. Вони не допускаються з пенсій, грошової допомоги, виплат одноразового характеру.

Адміністративний арешт (ст. 32 КпАП). Цей захід відповідальності встановлено за адміністративні правопорушення, що за ступенем громадської безпеки наближається до злочинів. Він є найбільш суворим з усіх видів адміністративних стягнень. Адміністративний арешт устанавлюється і застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до п'ятнадцяти діб.

Адміністративний арешт призначається районним, районним у місті, міським чи районним судом (суддею).

Адміністративний арешт не може застосовуватись до вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до дванадцяти років, до осіб, які не досягли вісімнадцяти років, до інвалідів першої і другої груп.

Оплатне вилучення та конфіскація предметів можуть застосовуватись як основні, так і додаткові адміністративні стягнення; інші адміністративні стягнення можуть застосовуватись тільки як основні.

До осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи впливу, передбачені статтею 24-1 Кодексу про адміністративні правопорушення. За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;

2) застереження;

3) догана або сувора догана;

4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

У разі вчинення особами віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років адміністративних правопорушень, передбачених ст. 13 КпАП, вони підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах.

Законом передбачені також **заходи адміністративного примусу**, а саме: попереджувальні (перевірка документів, заборона випуску на лінію несправного автотранспорту); заходи адміністративного припинення (затримання правопорушника, огляд і вилучення речей); примусове лікування; безпосередній фізичний вплив (застосування спеціальних засобів, зброї); заходи адміністративного стягнення.

Закон визначає органи, які уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення. До них належать: адміністративні комісії при виконавчих комітетах місцевих Рад народних депутатів; районні суди; органи внутрішніх справ, державні інспекції тощо.

Контрольні питання:

1. Визначте предмет і метод адміністративного права.
2. Назвіть джерела адміністративного права.
3. Вкажіть особливості адміністративних правовідносин.
4. Що таке державне управління?
5. Які принципи державного управління?
6. Хто є суб'єктом адміністративних правовідносин?
7. Що таке державна служба?

8. Які основні завдання державної служби?
9. Які права і обов'язки державного службовця?
10. Що таке адміністративне правопорушення?
11. Визначте склад адміністративного правопорушення?
12. Які ознаки адміністративного правопорушення?
13. Що таке адміністративна відповідальність?
14. Які види адміністративних стягнень передбачені законодавством?
15. В чому особливість адміністративної відповідальності неповнолітніх?

Тема 7. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

- 7.1. Суб'єкти цивільно-правових відносин. Цивільна правоздатність. Цивільна дієздатність.
- 7.2. Об'єкти цивільно-правових відносин.
- 7.3. Захист цивільних прав. Способи захисту цивільних прав особи.
- 7.4. Право власності. Форми власності в Україні.
- 7.5. Зобов'язальне право. Суб'єкти та об'єкти зобов'язань. Підстави виникнення і припинення зобов'язань.
- 7.6. Система цивільно-правових договорів.
- 7.7. Спадкування за законом і за заповітом.

7.1. Суб'єкти цивільно-правових відносин.

Цивільна правоздатність. Цивільна дієздатність

Суб'єктами цивільних правовідносин є ті особи, які реалізують цивільні права і цивільні обов'язки у цивільних правовідносинах. Відповідно до чинного цивільного законодавства (ст. 2 ЦКУ) учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи. Учасниками цивільних відносин також визнаються: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави й інші суб'єкти публічного права

Фізичною особою вважається людина як учасник цивільних правовідносин (ст. 25 ЦКУ). Фізичними особами є громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства. Для того, щоб виступати суб'єктом цивільних правовідносин, фізичні особи повинні володіти цивільною правосуб'єктністю, яка включає в себе правоздатність, дієздатність та деліктоздатність.

Цивільна правоздатність – це здатність фізичних осіб мати цивільні права та обов'язки. Зміст цивільної правоздатності громадян полягає у тому, що вони можуть:

- мати майно, землю, житло, техніку тощо в особистій власності;
- мати право користування житловими приміщеннями, які належать державі чи організації;

- успадковувати і заповідати майно;
- обирати рід занять і місце проживання;
- мати права авторства на твір науки, літератури і мистецтва, відкриття, винахід, раціоналізаторську пропозицію, промисловий зразок;
- мати інші майнові та особисті немайнові права.

Цивільною правоздатністю володіють усі фізичні особи. Виникає вона у момент народження і припиняється у момент смерті людини.

Цивільна дієздатність – це здатність фізичних осіб своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов’язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Обсяг цивільної дієздатності залежить від віку та психічного здоров’я фізичної особи. Виходячи з цього, ЦК України визначає такі її рівні: часткова, неповна, повна, обмежена та її відсутність.

Часткова дієздатність встановлюється для малолітніх осіб (що не досягли 14 років). Фізична особа, яка не досягла 14 років, має право:

- самостійно здійснювати дрібні побутові правочини;
- реалізовувати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

Малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду.

Неповна дієздатність встановлюється для фізичних осіб у віці від 14 до 18 років (неповнолітніх осіб). Крім правочинів, дозволених для осіб, що наділені частковою дієздатністю, фізична особа у віці від 14 до 18 років має право:

- самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;
- самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;
- бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;
- самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім’я (грошовими коштами на рахунку).

Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

Неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону, та за порушення договору, укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника. Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник.

Повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка досягла 18 років (повноліття).

Набуття повної цивільної дієздатності можливе і в таких випадках:

- у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття;
- фізичною особою, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором;
- неповнолітньою особою, яка записана матір'ю або батьком дитини;
- фізичною особою, яка досягла 16 років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю (за наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування).

Обмежена цивільна дієздатність фізичної особи встановлюється судом, якщо особа страждає психічним розладом, що істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Також суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. В такому випадку фізична особа може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Особа, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі.

Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу нездатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка. Недієздатна фізична особа не має права вчиняти будь-якого правочину. Правочини від імені недієздатної фізичної особи та в ц інтересах вчиняє опікун. Останній несе відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою.

З метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки, встановлюється опіка чи піклування.

Деліктоздатність – це здатність самостійно відповідати за майнову шкоду, нанесену внаслідок цивільного правопорушення.

Ст. 50 ЦК України визнає також учасником (суб'єктом) цивільних правовідносин фізичну особу-підприємця.

Юридичною особою визнається організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку (ст. 80 ЦКУ). Юридична особа може бути створена шляхом об'єднання осіб та (або) майна (ст. 81 ЦКУ).

Ознаками юридичної особи є: організаційна єдність, майнова

відокремленість, виступ у цивільному обороті від свого імені та здатність нести самостійну майнову відповідальність.

Організаційна єдність полягає в тому, що його учасники знаходяться у певних взаємовідносинах та ієрархії з питань управління справами юридичної особи та майнових прав. Отже, множинність учасників, об'єднаних в організацію, виступає в цивільному обороті як одна особа, один суб'єкт права. Організаційна єдність юридичної особи закріплюється установчими документами і нормативними актами, що регулюють правове положення юридичних осіб.

Майнова відокремленість – це, по-перше, наявність у юридичної особи відокремленого майна, яке належить їй на праві власності, у повному господарському віданні або оперативному управлінні; по-друге, це майно відокремлене від майна засновників юридичної особи, майна держави та інших суб'єктів.

Виступ у цивільному обороті від свого імені. Кожна юридична особа має своє найменування і у цивільному обороті виступає від свого імені. Від свого імені вона набуває майнових і особистих прав та обов'язків, вона також може бути цивільним позивачем та цивільним відповідачем у суді.

Самостійна цивільно-правова відповідальність юридичної особи полягає в тому, що за своїми зобов'язаннями вона відповідає належним їй майном. Власники та засновники юридичної особи відповідальності за її зобов'язаннями не несуть, так само як і юридична особа не несе відповідальності за їх зобов'язаннями.

Юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Вона виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України запису про її припинення.

Щодо дієздатності юридичної особи, то остання набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону.

Згідно з ЦК України, юридична особа наділена такими особистими немайними правами:

- право на недоторканність її ділової репутації;
- право на таємницю кореспонденції;
- право на інформацію та ін.

Юридичні особи можуть створювати філії та представництва. Філією є відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює всі або частину її функцій. Представництвом є відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює представництво і захист інтересів юридичної особи. Філії та представництва не є юридичними особами. Вони наділяються майном юридичної особи, що їх

створила, і діють на підставі затвердженого нею положення.

Правоздатність юридичної особи припиняється в результаті передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам – правонаступникам (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або в результаті ліквідації.

7.2. Об'єкти цивільно-правових відносин

Об'єктами цивільних прав є ті матеріальні й нематеріальні (духовні) блага, з приводу яких суб'єкти цивільного права вступають або знаходяться між собою в цивільних правовідносинах. **Об'єкт** – обов'язковий елемент правовідносин.

Відповідно до цільового призначення та правового режиму, об'єктами цивільного права є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага (здоров'я, життя, честь, гідність, ділова репутація, ім'я, авторство, свобода літературної, художньої, наукової, технічної творчості) – ст. 177 ЦКУ.

Серед об'єктів цивільних прав важливе значення мають речі, їх особливе значення визначається тим, що вони найбільш поширені й по відношенню до них виникає право власності (так звані речові права).

Річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки (ст 179 ЦКУ).

До нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення.

Рухомими речами є речі, які можна вільно переміщувати у просторі.

Подільною є річ, яку можна поділити без втрати її цільового призначення.

Неподільною є річ, яку не можна поділити без втрати її цільового призначення.

Річ є визначеною індивідуальними ознаками, якщо вона наділена тільки їй властивими ознаками, що вирізняють її з-поміж інших однорідних речей, індивідуалізуючи її. Речі, визначені індивідуальними ознаками, є незамінними.

Річ є визначеною родовими ознаками, якщо вона має ознаки, властиві усім речам того ж роду, та вимірюється числом, вагою, мірою. Річ, що має лише родові ознаки, є заміною.

Споживною є річ, яка внаслідок одноразового її використання знищується або припиняє існувати у первісному вигляді.

Неспоживною є річ, призначена для неодноразового використання, яка зберігає при цьому свій первісний вигляд протягом тривалого часу.

Річ, призначена для обслуговування іншої (головної) речі і пов'язана з нею спільним призначенням, є її приналежністю.

Приналежність слідує за головною річчю, якщо інше не встановлено договором або законом.

Складовою частиною речі є все те, що не може бути відокремлене від речі без її пошкодження або істотного знецінення. При переході права на річ її складові частини не підлягають відокремленню.

Продукцією, плодами та доходами є все те, що виробляється, добувається, одержується з речі або приноситься річчю. Продукція, плоди та доходи належать власникові речі, якщо інше не встановлено договором або законом.

Майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки.

Гроші грошові кошти. Законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є грошова одиниця України – гривня. Іноземна валюта може використовуватися в Україні у випадках і в порядку, встановлених законом.

Цінним папером є документ встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право і визначає взаємовідносини між особою, яка його випустила (видала), і власником та передбачає виконання зобов'язань згідно з умовами його випуску, а також можливість передачі прав, що впливають з цього документа, іншим особам.

До **нематеріальних благ** відносять результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, особисті немайнові блага.

Інформацією є документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що мали або мають місце у суспільстві, державі й навколишньому середовищі.

Особистими немайновими благами, які охороняються цивільним законодавством, є: здоров'я, життя; честь, гідність і ділова репутація; ім'я (найменування); авторство; свобода літературної, художньої, наукової й технічної творчості, а також інші блага, які охороняються цивільним законодавством.

7.3. Захист цивільних прав. Способи захисту цивільних прав особи

Кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання.

Способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:

- визнання права;
- визнання правочину недійсним;
- припинення дії, яка порушує право;
- відновлення становища, яке існувало до порушення;
- примусове виконання обов'язку в натурі;
- зміна правовідношення;
- припинення правовідношення;
- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- визнання незаконними рішення, дії чи бездіяльність органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Законодавством визначені випадки захисту цивільних прав та інтересів Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування, нотаріусом а також самозахист цивільних прав (застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства). Право на захист особа здійснює на свій розсуд.

Цивільним кодексом України передбачена можливість відшкодування особі моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав.

Моральна шкода полягає:

- у фізичному болі та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна;
- у приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу особа може протягом строку **позовної давності**. Розрізняють загальну (три роки) та спеціальну (скорочену або більш тривалу, порівняно із загальною) позовну давність.

Так, скорочена {в один рік} позовна давність застосовується, зокрема до вимог:

- про стягнення неустойки (штрафу, пені);
- про спростування недостовірної інформації, поданої у засобах масової інформації;

- про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки за правом спільної часткової власності;

- у зв'язку з недоліками проданого товару;
- про розірвання договору дарування;
- у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти;
- про оскарження дій виконавця заповіту.

Позовна давність у п'ять років застосовується до вимог про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства або обману.

Позовна давність у десять років застосовується до вимог про застосування наслідків нікчемного правочину.

Закон дозволяє випадки збільшення позовної давності, встановленої законом, за домовленістю сторін (за письмовим договором).

Згідно з цивільним законодавством позовна давність не поширюється:

- на вимогу, що випливає із порушення особистих немайнових прав, крім випадків, установлених законом;
- на вимогу вкладника до банку (фінансової установи) про видачу вкладу;
- на вимогу про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю;
- на вимогу власника або іншої особи про визнання незаконним правового акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, яким порушено його право власності або інше речове право;
- на вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування).

7.4. Право власності. Форми власності в Україні

Відповідно до ст. 316 Цивільного кодексу України **правом власності** є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Змістом права власності є: право володіння, право користування та право розпорядження своїм майном.

Володіння – це можливість фактичного утримання речі та можливість впливати на неї безпосередньо. Розрізняють законне володіння (наприклад, наявність в особи речі за правом власності) та незаконне (фактичне володіння знайденою і привласненою річчю або володіння майном, здобутим злочинними діями). Незаконне володіння поділяється на добросовісне (коли особа не знала і не могла знати про те, що володіє чужим майном) і недобросовісне (коли особа знала або повинна була знати про те, що володіння незаконне).

Користування – це можливість (право) вилучати з речі її корисні

властивості. Наприклад, носити одяг та взуття, обробляти землю і в результаті отримувати врожай.

Розпорядження – право визначати юридичну або фактичну долю майна (наприклад, продавати, дарувати, заповідати річ).

Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону.

Законами також можуть встановлюватись спеціальний порядок набуття права власності на окремі види майна, а також види майна, що не може перебувати у власності фізичних осіб.

Не можуть бути у власності:

- 1) зброя, боєприпаси (крім мисливської і пневматичної зброї, і боєприпасів до неї, а також спортивної зброї і боєприпасів до неї, які набуваються громадськими об'єднаннями з дозволу органів внутрішніх справ), бойова і спеціальна військова техніка, ракетно-космічні комплекси;
- 2) вибухові речовини і засоби вибуху. Всі види ракетного палива, а також спеціальні матеріали і обладнання для його виробництва;
- 3) бойові отруйні речовини;
- 4) наркотичні, психотропні, сильнодіючі отруйні лікувальні засоби (за винятком отримуваних громадянами за призначенням лікаря);
- 5) протиградові установки;
- 6) спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації (зазначені засоби не можуть також перебувати у власності юридичних осіб недержавних форм власності).

Спеціальний порядок придбання у власність фізичних осіб встановлюється для:

- вогнепальної мисливської зброї, газових пістолетів і револьверів та деяких видів мисливської зброї;
- пам'яток історії і культури;
- радіоактивних речовин;
- лікарських наркотичних речовин.

Названі види майна можуть бути придбані лише за наявності дозволу (органів внутрішніх справ, Міністерства культури і мистецтв України, державних органів з ядерної та радіаційної безпеки, закладів охорони здоров'я).

Не можуть бути у власності іноземних фізичних чи іноземних юридичних осіб земельні ділянки сільськогосподарського призначення.

Цивільний кодекс України, як і Конституція України, не визначає поняття **форм власності** – це економічна категорія.

Ст. 41 Конституції України визначає, що право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Згідно з Цивільним кодексом України існують:

1) право власності Українського народу (ст. 324 ЦКУ). Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, встановлених Конституцією України;

2) право приватної власності (ст. 325 ЦКУ). Суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи. Фізичні та юридичні особи можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати. Склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних та юридичних осіб, не є обмеженими. Законом може бути встановлено обмеження розміру земельної ділянки, яка може бути у власності фізичної та юридичної особи;

3) право державної власності (ст. 326 ЦКУ). У державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна. Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади;

4) право комунальної власності (ст. 327 ЦКУ). У комунальній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить територіальній громаді. Управління майном, що є у комунальній власності, здійснюють безпосередньо територіальна громада та утворені нею органи місцевого самоврядування.

7.5. Зобов'язальне право. Суб'єкти та об'єкти зобов'язань. Підстави виникнення і припинення зобов'язань

Інститут зобов'язального права поряд з інститутом власності посідає важливе місце в системі цивільного права України. **Зобов'язальне право** охоплює сукупність цивільно-правових норм, які регулюють майнові відносини, що складаються у зв'язку з передачею майна, наданням послуг, виконанням робіт, заподіянням шкоди або безпідставним придбанням майна. Зобов'язальне право поділяється на дві частини: загальні положення про зобов'язання та окремі види зобов'язань.

Характеризуючи поняття зобов'язання, передусім слід відзначити, що зобов'язання – це цивільні правовідносини. Зміст будь-яких цивільних правовідносин включає в себе суб'єктивне право (в зобов'язальних правовідносинах – це право вимоги) і відповідний йому обов'язок, або, іншими словами, права та обов'язки на стороні кожного учасника правовідносин (наприклад, права та обов'язки продавця і покупця, підрядчика і замовника).

Зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію

(передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (ст. 509 ЦКУ).

Суб'єктами зобов'язання, як і будь-яких цивільних правовідносин, можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи. Правомочна сторона у зобов'язальних правовідносинах дістала назву кредитора, а зобов'язана – боржника. У деяких зобов'язаннях один із суб'єктів виступає виключно як кредитор, інший – виключно як боржник. Наприклад, у зобов'язанні із заподіяння шкоди потерпіла особа завжди є тільки кредитором, а заподіювач шкоди – завжди боржником. Однак здебільшого кожен з учасників зобов'язання є водночас і кредитором, і боржником, зокрема продавець і покупець у договорі купівлі-продажу, замовник і підрядчик у договорі підряду, орендар і орендодавець у договорі оренди.

Згідно ст. 510 ЦКУ сторонами зобов'язання є кредитор, тобто особа, якій належить право вимоги, і боржник – особа, яка несе обов'язок, що відповідає праву вимоги кредитора.

Об'єктами зобов'язань є відповідні дії, на реалізацію яких спрямовані права та обов'язки суб'єктів.

Підстави виникнення зобов'язань:

- 1) договори та інші правочини;
- 2) створення результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти.

Зобов'язання бувають: договірні та недоговірні.

Договірні: купівля-продаж; дарування; рента; довічне утримання (догляд); найм (оренда); найм (оренда) житла; позичка; підряд.

Не договірні: виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт; послуги, перевезення та інша публічна обіцянка винагороди; вчинення дій у майнових інтересах особи без її доручення; рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної особи або юридичної особи; створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи; відшкодування збитків; набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Згідно зі ст. 546 ЦК України, виконання зобов'язання може забезпечуватися неустойкою, порукою, гарантією, заставою, притриманням, завдатком.

Неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторові у разі порушення боржником зобов'язання.

Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання.

Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожний день

прострочення виконання.

За договором поруки поручитель зобов'язується перед кредитором боржника про виконання ним свого обов'язку. Поручитель відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником.

За гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку. Гарант відповідає перед кредитором за порушення боржником зобов'язання.

Завдатком є грошова сума або рухоме майно, що видається кредиторіві боржником у рахунок належних з нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання.

У силу застави кредитор (заставодержатель) має право у разі невиконання боржником (заставадцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати задоволення вимог за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом (право застави). Розрізняють такі види застав: іпотеку (застава нерухомого майна) та заклад (застава рухомого майна).

Кредитор, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржникові або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредиторіві пов'язаних з нею витрат та інших збитків має право притримати її у себе до виконання боржником зобов'язання, забезпечення інших вимог та набуття права на неї третьою особою.

Зобов'язання припиняється частково або у повному обсязі на підставах, встановлених договором або законом.

Так, зобов'язання припиняється:

- 1) якщо виконання проведено належним чином;
- 2) за згодою сторін внаслідок передання боржником кредиторіві відступного (грошей, іншого майна тощо);
- 3) при зарахуванні зустрічних однорідних вимог;
- 4) за домовленістю сторін;
- 5) внаслідок звільнення (прощення боргу) кредитором боржника від його обов'язків;
- 6) якщо боржник і кредитор – одна особа;
- 7) за неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає;
- 8) зі смертю боржника чи кредитора;
- 9) з ліквідацією юридичної особи (боржника або кредитора),

Порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання). У разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема:

1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору;

2) зміна умов зобов'язання;

3) сплата неустойки;

4) відшкодування збитків та моральної шкоди.

7.6. Система цивільно-правових договорів

Договір є основною підставою виникнення зобов'язально-правових відносин (зобов'язань).

Договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 626 ЦКУ).

Договору як юридичному факту властиві такі ознаки: 1) у договорі виявляється воля не однієї особи (сторони), а двох чи кількох, причому волевиявлення учасників за своїм змістом повинне збігатися і відповідати одне одному; 2) договір – це така спільна дія осіб, яка спрямована на досягнення певних цивільно-правових наслідків: на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Договір вважається дійсним за дотримання таких умов: законність дії, волевиявлення сторін; дотримання встановленої законом форми договору, повної дієздатності сторін.

Змістом будь-якого договору є права та обов'язки сторін, установлені ним. Зміст будь-якого договору характеризується його умовами. Прийнято розрізняти істотні, звичайні та випадкові умови договору.

Згідно зі ст. 153 ЦК України, договір вважається укладеним, коли між сторонами в потрібній у належних випадках формі досягнуто згоди з усіх істотних умов.

Істотними є ті умови договору, що визнані такими за законом або необхідні для договорів цього виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою однієї зі сторін має бути досягнуто згоди (наприклад, у договорі купівлі-продажу істотними є предмет, ціна, строк).

До звичайних умов належать ті, що самі по собі передбачаються, скажімо, місце виконання договору. Ці умови не обов'язково повинні бути внесені до договору. Якщо їх не внесено до договору, то діє загальна норма Цивільного кодексу. Якщо ж сторони забажають установити інше місце виконання договору, то це має бути застережене в договорі.

Випадковими визначаються такі умови договору, що звичайно в договорах такого типу не передбачаються, але можуть бути встановлені угодою сторін. Випадкова умова, якщо вона внесена до договору, має бути виконана.

Цивільно-правовими договорами опосередковуються відносини у різних сферах діяльності громадян і юридичних осіб. Юридичне

оформляючи і закріплюючи суспільні, передусім економічні, зв'язки суб'єктів, надаючи цим зв'язкам рис стабільності і визначеності, цивільно-правові договори, взяті в цілому, являють собою єдину систему, окремі частини якої тісно пов'язані між собою і взаємодіють.

Цивільно-правові договори класифікують за різними ознаками.

1. За формою договори можуть бути усними й письмовими.

Усна форма допускається в договорах, що виконуються під час їх укладання, якщо інше не встановлено законом.

Письмові, у свою чергу, поділяються на прості та нотаріально засвідчені.

Проста письмова форма застосовується в разі укладання між собою договорів державними, кооперативними і громадськими організаціями, а також договорів цих організацій з громадянами, крім договорів, що виконуються під час їх укладання. У простій письмовій формі укладаються й інші договори громадян між собою, якщо дотримання цієї форми вимагає закон (скажімо, договір майнового найму або оренди між громадянами на строк більше ніж один рік).

Нотаріальне посвідчення письмових договорів обов'язкове у випадках, передбачених законом. Так укладається договір купівлі-продажу житлового будинку та деякі інші.

Недодержання форми договору, якої вимагає закон, тягне за собою недійсність договору лише в разі, якщо такий наслідок прямо зазначений в законі.

Оскільки договір є різновидом угоди, то поділ договорів на окремі групи можна проводити за тими самими критеріями, що й поділ угод: консенсуальні та реальні, відплатні та безоплатні, абстрактні та казуальні тощо.

2. За наявністю зустрічного відшкодування:

- відплатні (договори, за якими кожна зі сторін має отримати від іншої сторони певне відшкодування – при купівлі-продажу, підряді тощо);
- безоплатні (договори безоплатного користування, дарування, у деяких випадках – доручення (коли воно здійснюється безоплатно)).

3. За моментом виникнення договору:

- реальні (договори, що набувають чинності з моменту досягнення сторонами згоди, реальними є договори займу, зберігання, перевезення вантажу);
- консенсуальні (договори, що визнаються укладеними з моменту, коли на підставі досягнутої згоди здійснюється виконання за договором – передача контрагенту певного майна. Більшість цивільно-правових договорів є консенсуальними).

Але договорам, на відміну від односторонніх угод, властиві й певні особливості, зумовлені зустрічним характером волевиявлень учасників, тому в основу поділу договорів можна покласти нові критерії.

4. За розподілом обов'язків між сторонами договори бувають:

- односторонні (якщо одна сторона бере на себе обов'язок, а друга сторона наділяється лише правом вимоги. Наприклад, за договором позики одна сторона (позикодавець) має право вимагати повернення переданих другій стороні (позичальникові) у власність грошей або речей, визначених родовими ознаками, а позичальник зобов'язаний повернути позикодавцеві таку саму суму або рівну кількість речей того самого роду і якості (ст. 374 ЦК). Односторонніми є договори дарування, безоплатного користування майном тощо);

- двосторонні (якщо правами та обов'язками наділені обидві сторони договору, двосторонніми є більшість цивільно-правових договорів. Двостороннім є договір, за яким права та обов'язки покладено на обидві сторони зобов'язання, що виникло з цього договору. Переважна більшість договорів у цивільному праві є двосторонніми (купівля-продаж, оренда, комісія тощо).

5. Залежно від послідовності (етапності) досягнення цілей, які ставлять перед собою сторони, вступаючи у договірні зв'язки, договори можна поділити на попередні та основні. У практиці ділового спілкування часто ведуться переговори або листування між суб'єктами господарювання з приводу створення у майбутньому нових ринкових структур або проведення якихось спільних господарських заходів. Такі ділові стосунки нерідко оформляються попереднім договором або протоколом про наміри тощо. За попереднім договором сторони зобов'язуються у певний строк укласти в майбутньому договір на умовах, передбачених попереднім договором. У цьому договорі визначається й порядок погодження істотних умов майбутнього договору, які не передбачені попереднім договором.

Основним вважається такий договір, укладення якого передбачене попереднім договором. Хоч істотні умови основного договору названі у попередньому договорі, але вони мають бути узгоджені сторонами при укладенні основного договору.

6. За правовими наслідками виділяють такі групи договорів, як: договори про передачу майна у власність чи інше речове право (купівля-продаж, міна, дарування тощо); договори про передачу майна у тимчасове користування (оренда, лізинг, прокат тощо); договори про надання послуг (доручення, комісія, перевезення тощо); договори на виконання робіт (зокрема підряд); договори на передачу результатів творчої діяльності (авторські, ліцензійні тощо); договори про спільну діяльність (установчий договір тощо).

7.7. Спадкування за законом і за заповітом

Спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) (ст. 1216 ЦКУ).

Спадкування може здійснюватися як за заповітом, так і за законом. Спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. Спадкоємцями за заповітом можуть бути юридичні особи та інші учасники цивільних відносин, зокрема, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою. Для виникнення права на спадщину важливе визначення часу та місця відкриття спадщини.

Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою.

Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця. Якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна – місцезнаходження основної частини рухомого майна.

До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. Законодавець також надає перелік прав та обов'язків, які не входять до складу спадщини. Так, **до складу спадщини не входять** права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема:

- 1) особисті немайнові права;
- 2) право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами;
- 3) право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 4) права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом;
- 5) права та обов'язки особи як кредитора або боржника, якщо вони випливають із зобов'язання, яке нерозривно пов'язане з його особою й у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою.

Спадкування за заповітом. Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті (ст. 1233 ЦКУ).

Право на складання заповіту має тільки фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Причому право на заповіт має здійснюватися особисто, оскільки вчинення заповіту через представника законодавством не допускається.

Заповідач може призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності у нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин.

Заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині (малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка) (ст. 1241 ЦКУ)).

Заповіт повинен бути укладений у письмовій формі із зазначенням місця і часу його укладання, підписаний особисто заповідачем і нотаріально посвідчений. Заповіт має бути особисто підписаний заповідачем.

Нотаріус може за проханням заповідача посвідчити секретний заповіт. Секретним є заповіт, що посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом. Заповідач подає секретний заповіт у заклеєному конверті нотаріусові і на конверті проставляє свій підпис.

Заповідач вправі в будь-який час змінити або скасувати зроблений ним заповіт, склавши новий заповіт.

Якщо в населеному пункті немає нотаріуса, заповіт, крім секретного, може бути посвідчений уповноваженою на це посадовою, службовою особою відповідного органу місцевого самоврядування.

Заповідач може обумовити виникнення права на спадкування в особи, яка призначена у заповіті, наявністю певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної з її поведінкою (наявність інших спадкоємців, проживання у певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо).

Частина спадщини, що не охоплена заповітом, спадкується спадкоємцями за законом на загальних підставах. До числа цих спадкоємців входять також спадкоємці за законом, яким інша частина спадщини була передана за заповітом.

Спадкування за законом. Спадкоємці за законом одержують право на спадкування по чергові. Кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття

Цивільний кодекс України встановлює п'ять черг спадкоємців за законом:

У першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки.

У другу чергу право на спадкування за законом мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері.

У третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця.

У четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше ніж п'ять років до

часу відкриття спадщини.

У п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення.

У п'яту чергу право на спадкування за законом одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї. Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менше ніж п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Ступінь споріднення визначається за кількістю народжень, що віддаляють родича від спадкодавця. Народження самого спадкодавця не входить до цього числа.

Частки у спадщині кожного із спадкоємців за законом є рівними. Спадкоємці за усною угодою між собою, якщо це стосується рухомого майна, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них. Якщо це стосується нерухомого майна або транспортних засобів змінити частки можливо за письмовою угодою, посвідченою нотаріусом.

Спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем, має подати до нотаріальної контори заяву про прийняття спадщини. Заява подається спадкоємцем особисто протягом шести місяців з дня відкриття спадщини.

Цивільний кодекс України передбачає можливість укладення спадкового договору (ст. 1302 ЦКУ). За спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача.

Контрольні питання

1. Хто є суб'єктами цивільних правовідносин?
2. Що таке правоздатність?
3. Що таке дієздатність?
4. Що є об'єктом цивільних прав?
5. Як поділяються речі?
6. Назвіть форми власності.
7. Що є змістом права власності?
8. Визначте, що таке зобов'язальне право?
9. Які підстави виникнення і припинення зобов'язань?
10. Які існують способи забезпечення виконання зобов'язань?
11. Що таке правочин? Які є види договорів?
12. Що таке спадкування?
13. Що таке заповіт?

Тема 8. ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

- 8.1. Сімейне право України: поняття, предмет правового регулювання.
- 8.2. Шлюб за сімейним законодавством. Недійсні шлюби.
- 8.3. Права та обов'язки подружжя. Право власності подружжя.
- 8.4. Шлюбний договір.
- 8.5. Права та обов'язки батьків і дітей.
- 8.6. Права та обов'язки усиновителів. Права дітей, над якими встановлено опіку або піклування.

8.1. Сімейне право України: поняття, предмет правового регулювання

Сімейне право – сукупність правових норм, які регулюють особисті немайнові й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу й належності до сім'ї.

Предметом правового регулювання сімейного права є відносини між подружжям, батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, рідними братами і сестрами, бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком, а у випадках, визначених законом, між іншими членами сім'ї та родичами.

Предмет сімейного права становлять особисті немайнові та майнові відносини, які впливають із шлюбу, споріднення, усиновлення, опіки й піклування, прийняття дитини в сім'ю для виховання та з інших підстав, які не заборонені законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства й базуються на рівності та майновій самостійності їх учасників.

За правовою природою ці відносини можуть бути особистого немайнового та майнового характеру. Відомо, що такий поділ є традиційним для цивільного права в цілому і є основною класифікацією цивільно-правових відносин. Не є винятком і сімейні правовідносини. Норми права регулюють **особисті відносини**, які виникають, наприклад, між подружжям щодо зміни прізвища при реєстрації шлюбу, вирішення усіх питань життя сім'ї, між батьками та дітьми щодо виховання дитини, між іншими родичами та дітьми стосовно спілкування тощо. **Майнові правовідносини** виникають щодо спільного та роздільного майна подружжя, батьків та дітей, управління та розпорядження майном, взаємного утримання членів сім'ї та інших родичів тощо.

Особливості сімейних правовідносин:

- специфічні юридичні факти є підставами їх виникнення – шлюб, народження дитини, усиновлення, договір патронату та ін.;
- суб'єктами є лише фізичні особи;
- сімейні права та обов'язки є невідчужуваними (їх не можна продати, подарувати, заповісти);

- у регулюванні цього виду суспільних відносин тісно переплітаються норми права з нормами моралі, звичаями, релігійними канонами.

Основним правовим джерелом шлюбно-сімейних відносин є Сімейний кодекс України.

Законодавством України передбачені такі принципи сімейного права:

- 1) рівноправність громадян у сімейних відносинах;
- 2) рівноправність чоловіка і жінки у сімейних відносинах;
- 3) одношлюбство (моногамія);
- 4) свобода і добровільність вступу до шлюбу;
- 5) свобода в розірванні шлюбу;
- 6) державна турбота про материнство і дитинство, охорона їхніх інтересів, заохочення материнства;
- 7) взаємна турбота членів сім'ї один про одного.

Сім'я є первинним та основним осередком суспільства (ч. 1 ст. 3 СКУ). Таке визначення не є правовим, воно вирішує лише питання щодо місця і значення сім'ї в суспільстві. Тому в науковому плані, з урахуванням ст. 3 СК України, можна вважати, що сім'я – це об'єднання осіб, пов'язаних між собою спільністю проживання, побуту та взаємними правами і обов'язками.

Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

8.2. Шлюб за сімейним законодавством. Недійсні шлюби

Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану (ст. 21 СКУ).

Існують такі ознаки шлюбу:

а) це **союз жінки та чоловіка**. Це – фізіологічна ознака, бо СК України дозволяє укласти шлюб тільки між особами різної статі, а звідси створення союзу двома жінками або двома чоловіками не тягне за собою виникнення у них прав та обов'язків подружжя;

б) це не просто союз жінки та чоловіка, а саме **сімейний союз**, що припускає спільне проживання і не тільки в фізичному сенсі, а й моральному, тобто спільний побут, взаємні права та обов'язки (ч. 2 ст. 3 СК);

в) це **союз, який зареєстрований у державному органі РАЦС**. Ця ознака конститутивна, бо передбачає обов'язковість державної реєстрації такого союзу, необхідність утілення його у встановлену форму, яка може мати тільки громадянський (світський), а не релігійний характер. Звідси випливає, що коли жінка та чоловік проживають однією сім'єю без державної реєстрації шлюбу, в них не виникає прав і обов'язків подружжя,

хоча сімейний союз існує. Не змінює цього положення навіть і той факт, що вони укладають певний шлюбний обряд за звичаями тієї чи іншої народності, або шлюбний релігійний обряд (вінчання).

Згідно зі ст. 21 СК України, проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. Релігійний обряд шлюбу також не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану.

Принципами сімейного права є добровільність шлюбу та одношлюбність.

Добровільність шлюбу передбачає те, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка. Примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається. Реєстрація шлюбу з особою, яка визнана недієздатною, а також з особою, яка з інших причин не усвідомлювала значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, не допускається.

Одношлюбність полягає в тому, що жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі. Жінка та чоловік мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього шлюбу.

СК України визначає загальні засади укладання шлюбу. Ним визначені наступні положення: для укладення шлюбу необхідна згода осіб, які одружуються, і досягнення ними шлюбного віку. Шлюбний вік встановлюється у 18 років для чоловіків і жінок. За заявою особи, яка досягла шіснадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Сімейним кодексом України визначені категорії осіб, шлюб між якими заборонений. Так, відповідно до ст. 26 СК України, у шлюбі між собою не можуть перебувати особи:

- 1) які є родичами по прямій лінії споріднення;
- 2) рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра (повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків, неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька);
- 3) двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним;
- 4) усиновлювач та усиновлена ним дитина. Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення.

Особи, які вступають у шлюбні відносини, мають право:

- а) бути взаємно обізнаними про стан здоров'я один одного;
- б) вибору прізвища (одного із подружжя, збереження свого або приєднання до свого прізвища другого з подружжя);

- c) вирішувати питання про місце проживання;
- d) вибору занять, професії;
- e) спільно вирішувати питання життя та виховання дітей та ін.

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану за їхнім вибором особисто. Якщо жінка і (або) чоловік не можуть через поважні причини особисто подати заяву про реєстрацію шлюбу до державного органу реєстрації актів цивільного стану, таку заяву, нотаріально засвідчену, можуть подати їх представники. Якщо реєстрація шлюбу у визначений день не відбулася, заява про реєстрацію шлюбу втрачає чинність через три місяці від дня її подання.

Шлюб реєструється через один місяць від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу. За наявності поважних причин керівник державного органу реєстрації актів цивільного стану дозволяє реєстрацію шлюбу до закінчення цього строку. В разі вагітності нареченої, народження нею дитини, а також якщо є безпосередня загроза для життя нареченої або нареченого, шлюб реєструється у день подання відповідної заяви. Якщо є відомості про наявність перешкод до реєстрації шлюбу, керівник державного органу реєстрації актів цивільного стану може відкласти реєстрацію шлюбу, але не більше ніж на три місяці. Рішення про таке відкладення може бути оскаржене в суді.

Перед укладенням шлюбу особи можуть на свій розсуд здійснити заручини. Заручиними вважаються особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. Заручини не створюють обов'язку вступу в шлюб. Особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля. Такі затрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої чи нареченого, прихованням нею (ним) обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо).

У разі відмови від шлюбу особи, яка одержала подарунок у зв'язку з майбутнім шлюбом, договір дарування за вимогою дарувальника може бути розірваний судом. У разі розірвання договору особа зобов'язана повернути річ, яка була їй подарована, а якщо вона не збереглася – відшкодувати її вартість.

СК України визначає окремі випадки, в яких шлюб може бути визнаний **недійсним**.

Так, недійсним визнається шлюб:

- зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;
- зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою;

- зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною.

СК України розмежовує випадки, при яких шлюб обов'язково визнається або може визнаватися недійсним за рішенням суду. Так, шлюб визнається недійсним за рішенням суду:

- якщо він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка. Згода особи не вважається вільною, зокрема тоді, коли в момент реєстрації шлюбу вона страждала тяжким психічним розладом, перебувала у стані алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння, в результаті чого не усвідомлювала сповна значення своїх дій і не могла керувати ними, або якщо шлюб було зареєстровано в результаті фізичного чи психічного насильства;

- у разі його фіктивності. Шлюб є фіктивним, якщо його укладено жінкою та чоловіком, або одним із них, без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя.

Згідно зі ст. 40 СК України, шлюб також може бути визнаний недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований:

- між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною з порушенням вимог, установлених СК України;

- між двоюрідними братом та сестрою; між тіткою (дядьком) та племінником (племінницею);

- з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для іншого з подружжя і їхніх нащадків;

- з особою, яка не досягла шлюбного віку, і якій не було надано права на шлюб.

Від визнання шлюбу недійсним слід відрізнити визнання шлюбу неукладеним. Якщо для визнання шлюбу недійсним суттєвим є відсутність фактичного складу позитивних умов його укладення або наявність хоча б однієї з негативних умов, то для визнання шлюбу неукладеним суттєвим є порушення самої процедури реєстрації шлюбу, а саме реєстрація його за відсутності нареченої (або) нареченого (ст. 48 СК).

Підстави **припинення** шлюбу (ст. 104 СКУ):

1. Шлюб припиняється внаслідок смерті одного з подружжя або оголошення його померлим.

2. Шлюб припиняється внаслідок його розірвання:

2.1. **органами Державної реєстрації актів цивільного стану:**

2.1.1. за заявою подружжя, яке не має дітей,

2.1.2. за заявою одного з подружжя, якщо інший з подружжя

- визнаний безвісно відсутнім,

- визнаний недієздатним;

2.2. **за рішенням суду:**

2.2.1. за спільною заявою подружжя, яке має дітей;

2.2.2. за позовом одного із подружжя.

Подружжя, яке має дітей, має право подати до суду заяву про

розірвання шлюбу разом із письмовим договором про те, з ким із них будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той із батьків, хто буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей.

Згідно зі ст. 110 СК України, позов про розірвання шлюбу може бути поданий одним із подружжя. Разом із тим, позов про розірвання шлюбу не може бути поданий під час вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину щодо другого з подружжя або дитини. Чоловік, дружина мають право подати позов про розірвання шлюбу в період вагітності дружини, якщо батьківство зачатої дитини визнане іншою особою, а також до досягнення дитиною одного року, якщо батьківство щодо неї визнане іншою особою, або за рішенням суду відомості про чоловіка як батька дитини виключено із актового запису про народження дитини.

Суд обов'язково повинен вживати заходів щодо примирення подружжя, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства, з'ясовувати фактичні взаємини подружжя, справжні причини позову про розірвання шлюбу, брати до уваги наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда та інші обставини життя подружжя. Суд виносить рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення.

Розірвання шлюбу, здійснене за рішенням суду, має бути зареєстроване в державному органі реєстрації актів цивільного стану, за заявою колишньої дружини або чоловіка.

8.3. Права та обов'язки подружжя. Право власності подружжя

Кожен з членів подружжя має особисті та майнові права і обов'язки.

Особисті права та обов'язки – це такі, що не мають майнового змісту.

Глава VI СК України визначає такі права:

- 1) право на материнство;
- 2) право на батьківство;
- 3) право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності;
- 4) право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток;
- 5) право дружини та чоловіка на зміну прізвища;
- 6) право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї;
- 7) право дружини та чоловіка на особисту свободу. Дружина та чоловік мають право на вибір місця свого проживання. Дружина та чоловік мають право вживати заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства щодо підтримання шлюбних відносин. Разом з тим, кожен із подружжя має право припинити шлюбні відносини.

Обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю.

Майнові відносини подружжя – це складний комплекс взаємопов'язаних дій щодо володіння, користування й розпорядження майном. Реєстрація шлюбу за загальними правилами (якщо інше не встановлено шлюбним договором) є підставою виникнення права спільної власності подружжя на майно. Разом із тим, незалежно від наявності шлюбу, кожен із подружжя може мати майно, яке належить на праві власності йому особисто (роздільне майно). СК України закріпив термін «особиста приватна власність подружжя» (гл. 7 СК України).

У шлюбі чоловік і дружина можуть набувати **майнових прав**. Майно, що знаходиться у володінні сім'ї, може бути в особистій приватній власності дружини, чоловіка, а також у їх спільній сумісній власності.

Згідно зі ст. 87 СК України, **особистою приватною власністю дружини (чоловіка)** є:

- майно, набуте кожним із них до шлюбу;
- майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
- майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але за кошти, які належали їй (йому) особисто;
- речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;
- премії, нагороди, які кожен із подружжя одержав за особисті заслуги. Разом із тим, суд може визнати за іншим з подружжя право на частку цієї премії, нагороди, якщо буде встановлено, що він своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню;
- кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, яка одному з подружжя належала, а також як відшкодування завданої їм моральної шкоди;
- страхові суми, отримані одним із подружжя за обов'язковим або добровільним особистим страхуванням.

Згідно з ч. 1 ст. 60 СК України, подружжю на праві спільної сумісної власності належить майно, **набуте за час шлюбу**. Сімейне законодавство встановлює, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя (ч. 2 ст. 60 СК). Подружжя може проживати, працювати і отримувати майно у різних містах і навіть у різних країнах, управляти майном будь-якої вартості та місцезнаходження. Головним є відповідність дій кожного з подружжя принципу добросовісності й пріоритету сімейних інтересів. Отримане кожним із подружжя майно (незалежно від того, хто саме його отримав) буде визначатися як майно, набуте подружжям під час шлюбу.

Підставами набуття права **спільної сумісної власності** подружжя є таке:

1. Майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу).

2. Вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Об'єктами права спільної сумісної власності можуть бути будь-які речі, за винятком тих, що вилучені з цивільного обороту. Об'єктом права спільної сумісної власності є заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя і внесені до сімейного бюджету або внесені на його особистий рахунок у банківську (кредитну) установу. Якщо одним із подружжя укладено договір в інтересах сім'ї, то гроші, інше майно, у тому числі гонорар, виграш, що були одержані за цим договором, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Відповідно до ч. 1 ст. 69 СК України, дружина і чоловік мають право на поділ майна, що належить їм на праві спільної сумісної власності, незалежно від розірвання шлюбу. Поділ майна подружжя може бути здійснено у **добровільному або судовому порядку**. Добровільний порядок застосовується, якщо подружжя домовилося щодо визначення часток кожного з них у праві на майно, а також дійшло згоди щодо конкретного поділу майна відповідно до цих часток.

У разі поділу майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, частки майна дружини та чоловіка є рівними, якщо інше не визначено домовленістю між ними або шлюбним договором.

При вирішенні спору про поділ майна суд може відступити від засади рівності часток подружжя за обставин, що мають істотне значення, зокрема, якщо один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї. За рішенням суду частка майна дружини (чоловіка) може бути збільшена, якщо з нею (ним) проживають діти, а також непрацездатні повнолітні син, дочка, за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування.

Законодавством також передбачені права та обов'язки подружжя по утриманню один одного.

8.4. Шлюбний договір

Подружжя та особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, мають право на укладення **шлюбного договору**.

Шлюбний договір може розглядатися як згода наречених або подружжя щодо встановлення майнових прав та обов'язків подружжя, пов'язаних з укладенням шлюбу, його існуванням та припиненням.

Відповідно до частин 2, 3 ст. 93 СК України, шлюбним договором регулюються лише майнові відносини подружжя, встановлюються їхні майнові права й обов'язки. Шлюбний договір не може регулювати особисті відносини між ними, а також особисті відносини між батьками та дітьми. Тому не будуть відповідати закону умови шлюбного договору щодо встановлення права кожного з подружжя на віросповідання, виховання в дітях прихильності до певної релігії, визначення культурних та мовних пріоритетів тощо.

Шлюбний договір не може зменшувати обсяг прав дитини, які встановлені законодавством, а також ставити одного з подружжя у надзвичайно не вигідне матеріальне становище. За шлюбним договором не може передаватися у власність одному з подружжя нерухоме та інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації.

Законодавство визначає форму шлюбного договору. Згідно зі ст. 94 СК України, шлюбний договір укладається у письмовій формі й нотаріально посвідчується. Існують деякі особливості укладення шлюбного договору, суб'єктом якого є неповнолітня особа. Для його укладення потрібна письмова згода батьків або піклувальника неповнолітнього, посвідчена нотаріусом (ч. 2 ст. 92 СК).

Відповідно до ч. 1 ст. 92 СК України, суб'єктами шлюбного договору можуть бути дві категорії осіб: які подали до державного органу РАЦС заяву про реєстрацію шлюбу (наречені) та які зареєстрували шлюб (подружжя).

Із специфікою суб'єктного складу шлюбного договору пов'язані й особливості дії шлюбного договору у часі. Згідно із ст. 95 СК України, дія шлюбного договору, що його було укладено до реєстрації шлюбу, починається з моменту реєстрації шлюбу. Якщо шлюбний договір укладено подружжям, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення. За бажанням сторін шлюбний договір, укладений до реєстрації шлюбу, може поширюватися на відносини, які виникнуть не з моменту реєстрації шлюбу, а пізніше, наприклад, через п'ять років після реєстрації шлюбу. Немає перешкод для того, щоб шлюбний договір, укладений в період шлюбу, за бажанням сторін поширював свою дію на відносини, що виникли раніше – з моменту реєстрації шлюбу. Такий договір не буде суперечити закону.

З урахуванням того, що шлюбний договір за своєю сутністю має довгостроковий характер, важливого значення набувають правила щодо

строку дії шлюбного договору. Відповідно до ст. 96 СК, у шлюбному договорі, по-перше, може бути встановлено загальний строк його дії, а також строки тривалості окремих прав та обов'язків подружжя та, по-друге, за бажанням сторін у договорі може бути встановлена чинність договору або окремих його умов і після припинення шлюбу.

Якщо шлюбний договір укладено до реєстрації шлюбу, він набирає чинності у день реєстрації шлюбу. Якщо шлюбний договір укладено подружжям, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення.

Ст. 100 СК України дозволяє зміну подружжям умов шлюбного договору. Угода про зміну шлюбного договору нотаріально посвідчується.

Ст. 101 СК України дозволяє подружжю відмовитися від шлюбного договору. Права та обов'язки, встановлені шлюбним договором, припиняються в день подання до нотаріуса заяви про відмову від нього.

На вимогу одного з подружжя шлюбний договір може бути розірваний за рішенням суду на підставах, що мають істотне значення, зокрема в разі неможливості його виконання, а також він може бути визнаний недійсним.

8.5. Права та обов'язки батьків і дітей

СК України визначає особисті і майнові права та обов'язки батьків і дітей.

Так, батьки **зобов'язані**:

- виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини;
- піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток;
- забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя;
- поважати дитину.

Закон надає батькам такі **права** щодо дитини:

- переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини;
- право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам;
- право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства.

Право дитини на належне батьківське виховання забезпечується системою державного контролю, що встановлена законом.

Дитина має право протидіяти неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї, аж до звернення за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, а при досягненні 14-річного віку – і безпосередньо до суду.

Питання виховання дитини повинно вирішуватися батьками спільно. Той із батьків, хто проживає окремо від дитини, зобов'язаний брати участь у її вихованні і має право на особисте спілкування з нею, а той із батьків, з ким проживає дитина, не має права перешкоджати тому з батьків, хто проживає окремо, спілкуватися з дитиною та брати участь у її вихованні, якщо таке спілкування не перешкоджає нормальному розвитку дитини.

Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття.

В окремих випадках батьки можуть бути звільнені від обов'язку утримувати дитину, якщо дохід дитини набагато перевищує дохід кожного з них і забезпечує повністю її потреби.

Закон зобов'язує батьків утримувати своїх повнолітніх непрацездатних дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надавати. Якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення 23-річного віку за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу.

У свою чергу, повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Закон звільняє від такого обов'язку дітей, якщо мати, батько були позбавлені батьківських прав і ці права не були поновлені.

Мати або батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона або він:

- не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;
- жорстоко поводяться з дитиною;
- є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Особа, позбавлена батьківських прав:

- втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;
- перестає бути законним представником дитини;
- втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми;
- не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;
- не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання дитиною, право на пенсію та відшкодування збитків у разі втрати годувальника, право на спадкування);

• втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною. Разом із тим, особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини. Одночасно з позбавленням батьківських прав суд може на вимогу позивача або за власною ініціативою вирішити питання аліментів на дитину.

8.6. Права та обов'язки усиновителів. Права дітей, над якими встановлено опіку або піклування

Усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду.

Усиновленою може бути дитина. У виняткових випадках суд може постановити рішення про усиновлення повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування. У цьому разі суд враховує сімейний стан усиновлювача, зокрема відсутність у нього своїх дітей та інші обставини, що мають істотне значення.

Усиновлювачем дитини може бути повнолітня дієздатна особа. Усиновлювачем може бути особа, старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менше ніж на п'ятнадцять років. У разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років. Усиновлювачами можуть бути подружжя.

Кількість дітей, яку може усиновити один усиновлювач, не обмежується.

Не можуть бути усиновлювачами особи, які:

- 1) обмежені у дієздатності;
- 2) визнані недієздатними;
- 3) позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;
- 4) були усиновлювачами іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним з їхньої вини;
- 5) перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;
- 6) зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;
- 7) не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);
- 8) страждають на хвороби, перелік яких затверджений Міністерством охорони здоров'я України.

З моменту усиновлення виникають взаємні особисті немайнові та майнові права і обов'язки між особою, яка усиновлена (а в майбутньому – між її дітьми, внуками), та усиновлювачем і його родичами за походженням.

Усиновлення надає усиновлювачеві права і накладає на нього **обов'язки** щодо дитини, яку він усиновив, у такому ж обсязі, який мають батьки щодо дитини.

Усиновлення надає особі, яку усиновлено, права і накладає на неї

обов'язки щодо усиновлювача у такому ж обсязі, який має дитина щодо своїх батьків.

Права усиновителів:

- 1) право на таємницю усиновлення;
- 2) право на приховання факту усиновлення від дитини, яка усиновлена;
- 3) право усиновлювача бути записаним матір'ю, батьком дитини;
- 4) право усиновлювача на зміну відомостей про місце народження та дату народження дитини;
- 5) зміна прізвища, імені та по батькові особи, яка усиновлена.

Опіка і піклування встановлюються відповідними відділами та управліннями державної адміністрації районів, районів міст Києва та Севастополя, виконавчими комітетами міських чи районних у містах рад народних депутатів.

Опіка встановлюється:

- над неповнолітніми віком до 14 років, які з тих чи інших причин залишилися без батьківського піклування;
- над громадянами, визнаними судом недієздатним внаслідок душевної хвороби або недоумства.

Піклування встановлюється:

- над неповнолітніми дітьми віком від 14 до 18 років, які з тих чи інших причин залишилися без батьківського піклування;
- над громадянами, визнаними судом обмежено дієздатними;
- над особами, які за станом здоров'я не можуть самостійно захищати свої права.

Опікуни і піклувальники призначаються переважно з числа осіб, близьких підопічному, тільки за їх згодою, а над повнолітніми особами – тільки на їх прохання. Не можуть бути опікунами і піклувальниками особи, які:

- не досягли 18 років;
- визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними;
- позбавлені батьківських прав;
- інтереси яких суперечать інтересам підопічних;
- які зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами.

Дитина, над якою встановлено опіку, або піклування, має **право:**

- на проживання в сім'ї опікуна або піклувальника, на піклування з його боку;
- на забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності;
- на збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування. У разі відсутності житла така дитина має право на його отримання відповідно до закону;
- на захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника.

Опікун (піклувальник) зобов'язаний:

- виховувати дитину;
- піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток;

• забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти.

Опікун (піклувальник) має право:

- самостійно визначати способи виховання дитини з урахуванням думки дитини та рекомендацій органу опіки та піклування;
- вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду.

Опікун (піклувальник) не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, за винятком випадків, коли таке спілкування суперечить інтересам дитини.

СК України передбачає ще одну форму правового захисту дітей – патронат. Патронат – альтернативна форма влаштування дитини, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, в сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) з метою сімейного виховання. Так, за договором про патронат орган опіки та піклування передає дитину, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, на виховання (за плату) в сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття (ст. 252 СКУ).

Контрольні питання

1. Визначте поняття та предмет правового регулювання сімейного права України?
2. Що слід розуміти під сім'єю за сімейним законодавством?
3. У чому сутність шлюбу за сімейним законодавством?
4. Які загальні засади укладення шлюбу визначені Сімейним кодексом України?
5. Між якими категоріями осіб шлюб заборонений?
6. Що таке фіктивний шлюб?
7. Які підстави недійсності шлюбу?
8. Перерахуйте права та обов'язки подружжя.
9. Охарактеризуйте право спільної сумісної власності подружжя.
10. Охарактеризуйте право особистої приватної власності члена подружжя.
11. Назвіть основні права і обов'язки матері, батька і дитини.
12. Що таке шлюбний договір?
13. Які підстави припинення шлюбу?
14. Що таке усиновлення?
15. Над ким встановлюється опіка і піклування?

Тема 9. ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

- 9.1. Поняття трудового права і предмет його регулювання.
- 9.2. Трудовий договір: поняття, сторони і зміст. Контракт як форма трудового договору.
- 9.3. Робочий час і час відпочинку.
- 9.4. Розірвання трудового договору з ініціативи працівника і за ініціативою власника.
- 9.5. Дисциплінарна і матеріальна відповідальність працівників.

9.1. Поняття трудового права і предмет його регулювання

Трудове право являє собою систему правових норм, що регулюють сукупність суспільних відносин з приводу використання найманої праці.

Всі трудові відносини, що становлять предмет трудового права, утворюють складну систему, в якій виділяється система індивідуальних відносин трудового найму і система колективних трудових відносин. Критерієм для виявлення всіх елементів в цій системі виступає структура трудової діяльності, що склалася в суспільстві.

Індивідуальні трудові відносини характеризуються безпосереднім зв'язком між працівником і роботодавцем. Головна їх мета – виконання працівником певної трудової функції.

Колективні трудові відносини характеризуються наявністю колективних суб'єктів, які будучи визнані правом, отримали свій реальний правовий статус. Створено нове законодавство, прийнято закони України «Про колективні договори і угоди», «Про оплату праці», «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» й ін.

Предмет регулювання трудового права становлять дві групи суспільних відносин, пов'язаних з трудовою діяльністю в організації:

1) трудові відносини, які виникають між працівником і роботодавцем;

2) інші суспільні відносини, тісно пов'язані з трудовими.

Трудові відносини – це відносини працівника і роботодавця, що виникають у зв'язку з використанням несамостійної праці в загальному процесі організації праці.

До системи суспільних відносин, які є предметом трудового права, крім відносин трудових, належать відносини, тісно пов'язані з трудовими; вони передують їм, супроводжують чи походять з них. Це організаційно-управлінські відносини у сфері праці та соціально-партнерські, щодо працевлаштування громадян, за професійною підготовкою (підвищенням кваліфікації кадрів) на виробництві, щодо нагляду й контролю за додержанням законодавства про працю, за вирішенням трудових спорів (індивідуальних і колективних).

Одні з них передують (наприклад відносини, пов'язані з праце-

влаштуванням), інші – функціонують одночасно з трудовими відносинами (наприклад, відносини, пов'язані з наглядом і контролем за дотриманням трудового законодавства) чи приходять на зміну трудовим відносинам (наприклад, трудовий спір стосовно незаконного звільнення працівника з роботи).

Підсумовуючи сказане, **предмет трудового права** можемо сформулювати як комплекс суспільних відносин, основу якого становлять трудові відносини, що виникають у результаті укладення трудового договору, і до якого входять також відносини, тісно пов'язані з трудовими відносинами та які існують для забезпечення функціонування останніх.

9.2. Трудовий договір: поняття, сторони і зміст.

Контракт як форма трудового договору

Трудовий договір займає особливе місце в трудовому праві. На основі трудового договору виникають трудові відносини працівника з роботодавцем, що неминує спричиняє включення цих суб'єктів у цілу систему відносин, які регулюються трудовим правом. Інакше кажучи, немає трудового договору - не буде і трудового права.

Відповідно до ст. 21 КЗпП України **трудовий договір** – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації, уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку, а власник, уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати необхідні для виконання роботи умови праці, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Однією із сторін трудового договору, як це впливає зі ст. 21 КЗпП України, є працівник. Працівником є особа, яка реалізує свою здатність до праці, той, кого приймають на роботу. За загальним правилом прийняття на роботу за трудовим договором осіб молодше шістнадцяти років не допускається. Проте ст. 188 КЗпП України встановлює виключення. Стати працівником може як громадянин України, так і іноземний громадянин чи особа без громадянства.

Другою стороною трудового договору є роботодавець. Це поняття нове для трудового права. У трудовому законодавстві воно не набуло свого належного закріплення. Визначається як власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган незалежно від форм власності, виду діяльності та господарювання і фізичні особи, які використовують найману працю.

Роботодавцем може бути юридична чи фізична особа. Є дві категорії роботодавців – фізичних осіб. Роботодавці, які використовують працю особи для потреб свого особистого господарювання (наприклад, секретар,

шофер), а також роботодавці, які займаються підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи.

Зміст трудового договору формулює взаємні зобов'язання його сторін.

Права і обов'язки сторін, що складають зміст трудового договору і які ще називаються його умовами, встановлюються за взаємною згодою працівника і роботодавця. Проте розрізняють і такі умови трудового договору, що визначені законодавством. Це, як правило, умови-гарантії, які передбачають мінімальний розмір заробітної плати, мінімальну тривалість відпустки тощо, їх ще називають нормативними умовами.

Основну частину змісту трудового договору усе ж утворюють договірні (погоджувальні) умови, тобто ті умови, які встановлюють за взаємною домовленістю сторін. Основною вимогою, яка ставиться до договірних умов, є правило ст. 9 КЗпП України. Умови трудового договору не повинні погіршувати становище працівника порівняно з тими, що вже встановлені чинним законодавством.

За трудовим правом умови трудового договору, що становлять його зміст, прийнято поділяти на два види: необхідні (обов'язкові) та факультативні (додаткові). Перші – це такі умови, які повинні бути обов'язково відображені у трудовому договорі (місце роботи, трудова функція – вид роботи або посада, час початку роботи, оплата праці працівника). Без них трудовий договір не можна укласти взагалі.

Факультативні ж умови можуть і не включатися до змісту трудового договору, тобто його можна укласти і за відсутності таких умов. Однак, якщо у процесі переговорів при укладенні трудового договору сторони визнали за потрібне узгодити також і факультативні умови, то їх значимість для конкретного договору стає такою ж, як і обов'язкових умов. Недосягнення згоди сторонами за обов'язковими та додатковими умовами має одні й ті ж правові наслідки – договір не укладається.

Факультативними умовами, які можуть бути об'єктом погодження при укладенні трудового договору, вважаються будь-які додаткові вимоги сторін, якщо вони не погіршують становище працівників порівняно із законодавством про працю. Це, як правило, умови про неповний робочий час, строк трудового договору, про сумісництво чи суміщення, про випробувальний термін, надання житла для працівника, забезпечення йому можливості влаштування дітей у дошкільні заклади, володіння іноземною мовою, наявність власного автомобіля у особи, яка влаштовується на роботу, нерозголошення комерційної таємниці.

Згідно зі ст. 26 КЗпП України, випробування при прийнятті на роботу встановлюється з метою перевірки відповідності працівника роботі, на яку він приймається. Стаття 27 КЗпП України, зокрема, визначає, що загальний термін випробування не повинен перевищувати 3 місяці, а для робітників – 1 місяць. В окремих випадках, за погодженням з відповідним

комітетом профспілки, строк випробування може бути і більшим, але при цьому він не повинен перевищувати 6 місяців. Законодавством можуть встановлюватися й інші терміни. Так, для державних службовців випробувальний строк встановлено до 6 місяців.

Види трудового договору

Види трудового договору визначаються за різними критеріями: терміном дії, формою, змістом, порядком виникнення трудових правовідносин тощо.

Найбільш традиційним вважається поділ трудового договору за термінами його дії. Згідно зі ст. 23 КЗпП України, розрізняють такі його види:

- 1) безстрокові, тобто укладені на невизначений строк;
- 2) строкові, укладені на строк, визначений угодою сторін;
- 3) такі, що укладаються на час виконання певної роботи.

Стаття 23 КЗпП України встановлює правило, згідно з яким строковий трудовий договір укладається у випадках, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру наступної роботи, або умов її виконання, або інтересів працівника та в інших випадках, передбачених законодавчими актами.

Серед різноманітних видів трудових договорів особливо виділяється трудовий договір з надомниками.

Надомниками вважаються особи, які уклали трудовий договір про виконання роботи особистою працею за місцем свого проживання. Надомники виконують роботу з матеріалів і засобів праці роботодавця або придбаних за його рахунок. Праця надомників, як правило, використовується для виробництва товарів споживання, а також при наданні окремих видів послуг.

Строковими за своїм характером є трудові договори з тимчасовими та сезонними працівниками.

Тимчасовими вважаються особи, прийняті на роботу на термін до двох місяців, а для заміщення тимчасово відсутніх працівників – до чотирьох місяців.

Сезонними вважаються працівники, з якими укладено трудовий договір на певний сезон. Сезонні роботи через природні й кліматичні умови виконуються не весь рік, а протягом певного періоду (сезону), що не перевищує 6 місяців. Такими, зокрема, є роботи, які виконуються в лісовій промисловості та лісовому господарстві, в торф'яній промисловості, у сільському господарстві, у переробних галузях промисловості, а також роботи в санаторно-курортних закладах і закладах відпочинку.

Досить поширеним випадком трудового договору є договір про роботу за сумісництвом. Сумісництвом вважається виконання працівником, крім своєї основної роботи, іншої регулярної оплачуваної

роботи на умовах трудового договору у вільний від основної роботи час на того ж або іншого роботодавця. Тобто сумісництво передбачає укладення двох трудових договорів: основного і за сумісництвом. Оплата праці сумісників здійснюється за фактично виконану роботу.

Ще одним видом є трудовий договір про суміщення професій (посад). На відміну від сумісництва суміщення професій (посад) є такою формою організації праці, коли працівник за його згодою поряд із своєю основною роботою виконує додаткову роботу за іншою професією чи посадою на тому ж підприємстві в межах тривалості робочого дня або зміни. Статтею 105 КЗпП України передбачено, що за суміщення професій (посад) працівникам проводиться доплата до заробітної плати у розмірі й на умовах, передбачених у колективному договорі.

Самостійне місце серед видів трудових договорів посідає трудовий договір з фізичною особою – роботодавцем. Особливістю такого, договору є те, що наймачем-роботодавцем тут виступає фізична особа. При цьому вона може бути як підприємцем без створення юридичної особи, так і окремим громадянином, що не займається підприємницькою діяльністю. За правилами ст. 24 КЗпП України такий договір укладається обов'язково у письмовій формі. Кодекс законів про працю України передбачає його обов'язкову реєстрацію у державній службі зайнятості.

Контракт – особливий вид трудового договору

Серед договорів, які безпосередньо впливають на факт виникнення трудових правовідносин, особливе місце займає контракт.

У третій частині ст. 21 КЗпП **контракт** визначається як особлива форма трудового договору, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (у тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення й організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть установлюватись угодою сторін.

Контракт є строковим трудовим договором. Він укладається на виконання як роботи, що має строковий характер, так і роботи, що має постійний або у будь-якому випадку тривалий характер.

Вони можуть укладатися лише тоді, коли це передбачено законами України. В обов'язковому порядку укладається контракт з керівниками підприємств, що знаходяться в загальнодержавній власності; керівниками, науковими, творчими й іншими працівниками закладу (установи) України гуманітарної сфери, що мають статус національного; керівниками і деякими працівниками залізничного транспорту; державними службовцями тощо.

9.3. Робочий час і час відпочинку

Робочий час – це встановлений законом, колективним договором чи угодою сторін період, протягом якого працівники зобов'язані виконувати роботу, обумовлену трудовим договором. Тривалість робочого часу

працівника обчислюється кількістю годин, які працівник повинен відпрацювати протягом певного календарного періоду.

Розрізняють основний та неосновний робочий час. Основний – це встановлена законом або трудовим договором тривалість робочого часу, яку, безумовно повинен відпрацювати працівник. До цього виду робочого часу належить: нормальний, скорочений та неповний робочий час. Неосновним робочим часом вважається законодавчо закріплене відхилення від основного робочого часу. Це передусім – надурочні роботи, тривалість робочого часу у вихідні, святкові й неробочі дні.

Найбільш поширеним видом робочого часу є нормальний робочий час. Це час, визначений законом як норма робочого тижня для працівників, зайнятих у звичайних умовах праці, незалежно від виду, характеру, форми виконуваної роботи та обліку робочого часу. Відповідно до ст. 50 КЗпП, нормальний робочий час не може перевищувати 40 годин на тиждень.

Скорочений робочий час характеризується певними ознаками, закріпленими у КЗпП, а саме:

- перелік працівників, які можуть працювати на умовах скороченого робочого часу, вичерпно передбачений у законодавстві. Разом з тим роботодавець має право (але не зобов'язаний) вийти за рамки законодавства та надати можливість окремим працівникам виконувати роботу на умовах скороченого робочого часу і за рахунок прибутку;

- суб'єкти, умови та порядок застосування скороченого робочого часу є обов'язковими для роботодавця й не залежать від волі працівників;

- виконання роботи на умовах скороченої тривалості робочого часу не звужує обсяг трудових прав працівників (не впливає на розмір заробітної плати, тривалість відпусток тощо).

Норма скороченого робочого часу є не однаковою і диференціюється законодавцем залежно від суб'єктів та умов праці (ст. 51 КЗпП).

Право на скорочену тривалість робочого часу закріплене для неповнолітніх працівників. Для осіб віком від 16 до 18 років норма робочого часу становить не більше 36 годин на тиждень, а для тих, що не досягли 16 років, – 24 години на тиждень. Така ж тривалість робочого часу передбачена для учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул. Тривалість робочого часу для неповнолітніх працівників, які здійснюють роботу під час навчання, не може перевищувати половину відповідних максимальних норм скороченого робочого часу (наприклад, для осіб віком до 16 років – 12 годин на тиждень).

Скорочений робочий час передбачений також для працівників, зайнятих на роботах з особливо шкідливими умовами праці. Норма робочого часу для цієї категорії працівників не може перевищувати 36 годин на тиждень.

Наступним видом робочого часу є неповний робочий час. На відміну від скороченого, неповний робочий час встановлюється за погодженням

між працівником та роботодавцем. Така домовленість між сторонами трудового договору може бути як безпосередньо при прийнятті на роботу, так і згодом, у період роботи.

Трудовим законодавством передбачено категорії працівників, яким роботодавець зобов'язаний установити неповний робочий час на їх прохання. Так, на прохання вагітної жінки; жінки, яка має дитину віком до 14 років або дитину-інваліда, в тому числі таку, що знаходиться під її опікою або здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку, роботодавець зобов'язаний установлювати їй неповний робочий час (ст. 56 КЗпП).

Робота на умовах неповного робочого часу не звужує обсягу трудових прав працівників. Оплата праці проводиться пропорційно відпрацьованому часу при почасовій формі оплати праці або ж залежно від виробітку – якщо встановлено відрядну форму оплати праці.

Надурочний робочий час як різновид робочого часу – це час, протягом якого працівник виконує обумовлену трудовим договором роботу понад встановлену норму робочого часу.

Надурочні роботи, як правило, не допускаються, їх проведення можливе лише у виняткових випадках, що визначаються законодавством. Стаття 62 КЗпП подає вичерпний перелік випадків залучення працівників до надурочних робіт.

Для проведення надурочних робіт необхідно отримати згоду профспілкового комітету на їх проведення. Закон встановлює максимальні норми залучення працівників до надурочних робіт. Вони не повинні перевищувати чотирьох годин протягом двох днів підряд і 120 годин на рік на кожного працівника.

Оплата праці за роботу в надурочний робочий час здійснюється в підвищеному розмірі (ст. 106 КЗпП). Компенсація надурочних робіт шляхом надання відгулу не допускається.

Час відпочинку – час, протягом якого працівник вільний від виконання трудових обов'язків і має право використовувати його на власний розсуд.

Основними видами часу відпочинку є: перерви протягом робочого дня, щоденний відпочинок, вихідні дні, святкові й неробочі дні та щорічні відпустки.

Перерва протягом робочого дня. За чинним законодавством працівникам надається перерва для відпочинку і харчування тривалістю не більше від 2 годин. Ця перерва не включається до робочого часу, а тому працівники можуть використовувати час перерви на свій розсуд. Закон передбачає, що така перерва для відпочинку і харчування повинна надаватись, як правило, через чотири години після початку роботи.

Початок перерви, її тривалість і час закінчення встановлюється безпосередньо на підприємстві у правилах внутрішнього трудового

розпорядку. На тих роботах, де за умовами виробництва перерву встановити не можна, працівникові повинна бути надана можливість для приймання їжі протягом робочого часу.

Щоденний відпочинок як самостійний вид часу відпочинку спеціального закріплення у законодавстві не отримав. Усе, що лежить за межами робочого часу протягом доби, становить час щоденного відпочинку. До щоденного відпочинку включаються також і перерви між змінами. Відповідно до ст. 59 КЗпП України, тривалість перерви в роботі між змінами має бути не меншою подвійної тривалості часу роботи в попередній зміні.

Наступний вид часу відпочинку – це щотижневий відпочинок, тобто вільні від роботи дні календарного тижня. Мінімальна тривалість безперервного щотижневого відпочинку не може бути меншою від 42 годин.

До щотижневого відпочинку належать також вихідні дні. При п'ятиденному робочому тижні працівникам надається два вихідних дні на тиждень, а при шестиденному – один вихідний день. Законом визначено, що загальним вихідним днем є неділя. Другий вихідний день при п'ятиденному робочому тижні, якщо він не встановлений законодавством, визначається графіком роботи підприємства, установи, організації за погодженням з профспілковим комітетом, і, як правило, він має надаватися підряд із загальним вихідним днем.

Робота у вихідні дні компенсується за згодою сторін або ж наданням іншого дня відпочинку, або у грошовій формі у подвійному розмірі.

Ще одним видом часу відпочинку є святкові й неробочі дні. Кодексом законів про працю України встановлено такий перелік святкових і неробочих днів: 1 січня – Новий рік, 7 січня – Різдво Христове, 8 березня – Міжнародний жіночий день, 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня – День Перемоги, 28 червня – День Конституції України, 24 серпня – День незалежності України, 14 жовтня. Неробочими днями є: 7 січня – Різдво Христове, один день (неділя) – Пасха (Великдень), один день (неділя) – Трійця.

За поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні.

Робота у зазначені дні компенсується або оплатою у подвійному розмірі, або наданням іншого дня відпочинку.

Відпустки – це такі календарні періоди працюючих громадян, протягом яких вони вільні від виконання основних трудових обов'язків і мають право використовувати їх на власний розсуд чи за призначенням.

Закон України «Про відпустки» встановлює такі види відпусток:

- 1) щорічні відпустки: основна відпустка; додаткова відпустка за роботу зі шкідливими та важкими умовами праці; додаткова відпустка за особливий характер праці;
- 2) додаткові відпустки у зв'язку з навчанням;
- 3) творчі відпустки;
- 4) соціальні відпустки: відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами; відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; додаткова відпустка працівникам, які мають дітей;
- 5) відпустки без збереження заробітної плати.

Стаття 6 Закону України «Про відпустки» встановила мінімальну тривалість щорічної основної відпустки 24 календарних дні за відпрацьований повний робочий рік.

Для деяких категорій працівників законом установлені щорічні основні відпустки подовженої тривалості. Зокрема, для неповнолітніх передбачено надання відпустки тривалістю 31 календарний день.

Щорічна додаткова відпустка за роботу із шкідливими і важкими умовами праці передбачена для працівників, які зайняті на роботах, пов'язаних із негативним впливом на здоров'я шкідливих виробничих факторів. Законом встановлена загальна тривалість цієї відпустки до 35 календарних днів. Конкретна тривалість відпустки визначається колективним чи трудовим договором.

Працівники, які працюють на умовах ненормованого режиму робочого часу, користуються правом на щорічну додаткову відпустку тривалістю до 7 календарних днів. Конкретна тривалість цієї відпустки, а також перелік категорій працівників, яким вона надається, встановлюється колективним договором.

Щорічні основна і додаткова відпустки повної тривалості за перший рік роботи надаються після закінчення шести місяців безперервної роботи на цьому підприємстві. В тому випадку, коли працівнику щорічні основна та додаткова відпустка надається до закінчення шести місяців, їх тривалість визначається пропорційно до відпрацьованого часу. Щорічні відпустки за наступні роки роботи надаються працівнику в будь-який час відповідного робочого року згідно з графіком відпусток.

Загальна тривалість щорічних основної й додаткової відпустки не може перевищувати 59 календарних днів, а для працівників, які працюють на підземних гірничих роботах, – 69 календарних днів.

Згідно із Законом України «Про освіту» працівники, що поєднують роботу з навчанням, користуються правом на додаткову відпустку за місцем роботи.

Творчі відпустки надаються працівникам підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності за основним місцем їх роботи для закінчення дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата (до 3 місяців) або доктора наук (до 6 місяців), для написання підручника, а

також монографії, довідника тощо (до 3 місяців). На час творчих відпусток за працівниками зберігається місце роботи (посада) і заробітна плата.

Соціальні відпустки надаються:

- а) у зв'язку з вагітністю та пологами;
- б) для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- в) працівникам, які мають дітей.

На підставі медичного висновку жінкам надається відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю 70 календарних днів до пологів і 56 календарних днів після пологів. У разі народження двох і більше дітей, а також при ускладнених пологах тривалість післяпологової відпустки становить 70 календарних днів.

Право на додаткову відпустку надається матерям, які працюють та мають двох або більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда, одинокій матері, батьку, який виховує дитину без матері надається щорічно додаткова оплачувана відпустка тривалістю 7 календарних днів.

Відпустка без збереження заробітної плати за бажанням працівника надається в обов'язковому порядку у випадках, передбачених законом.

За сімейними обставинами та з інших причин працівнику може надаватися відпустка без збереження заробітної плати на термін, обумовлений угодою між працівником та власником або уповноваженим ним органом, але не більше ніж 15 календарних днів на рік.

9.4. Розірвання трудового договору з ініціативи працівника і за ініціативою власника

При розірванні трудового договору з ініціативи працівника важливе значення має те, чи він укладений на невизначений строк, чи має строковий характер. Що стосується безстрокового трудового договору, то ст. 38 КЗпП України диференціює його розірвання залежно від причин, якими працівник мотивує своє звільнення. Загальне правило передбачає, що працівник має право розірвати трудовий договір, попередивши про це роботодавця за два тижні. Якщо до закінчення вказаного двотижневого терміну працівник самовільно залишив роботу, то він може бути звільнений за прогул.

Трудовий договір може бути розірваний і до закінчення двотижневого терміну попередження, якщо роботодавець та працівник про це домовились. Разом з тим ст. 38 КЗпП зобов'язує роботодавця за наявності поважних причин звільнити працівника у такий строк, про який він просить у заяві. Поважними причинами закон називає такі, при наявності яких працівник не може продовжувати виконання роботи. До них належать: переїзд на нове місце проживання; переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість; вступ до навчального закладу; неможливість проживання у цій місцевості, підтверджена медичним висновком; вагітність, догляд за дитиною до досягнення нею чотирнадцятирічного віку або дитиною-інвалідом. Цей перелік, що

міститься у ст. 38, не є вичерпним. Роботодавець може визнати поважною і будь-яку іншу причину.

Щодо припинення строкового трудового договору за ініціативою працівника, то він має право розірвати договір лише за наявності поважних причин. Без таких причин працівник позбавлений права звільнитися з роботи за власним бажанням.

Стаття 40 КЗпП України містить вичерпний перелік підстав розірвання трудового договору за ініціативою роботодавця. Крім того, для окремих категорій працівників установлені додаткові підстави розірвання трудового договору (ст. 41 КЗпП).

Роботодавець має право розірвати договір у випадку:

1) змін в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників;

2) виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню цієї роботи;

3) систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;

4) прогулу (в тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;

5) нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд унаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки через вагітність та пологи, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посади) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

7) появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

8) вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.

Крім підстав, передбачених статтею 40 цього Кодексу, трудовий договір з ініціативи власника або уповноваженого ним органу може бути розірваний також у випадках:

1) одноразового грубого порушення трудових обов'язків керівником

підприємства, установи, організації всіх форм власності, відокремленого підрозділу, його заступниками, головним бухгалтером підприємства, установи, організації, його заступниками, а також службовими особами митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання, і службовими особами державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами;

1-1) винних дій керівника підприємства, установи, організації, внаслідок чого заробітна плата виплачувалася несвоєчасно або в розмірах, нижчих від установленого законом розміру мінімальної заробітної плати;

2) винних дій працівника, який безпосередньо обслуговує грошові або товарні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довір'я до нього з боку власника або уповноваженого ним органу;

3) вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням цієї роботи.

Трудове законодавство встановлює цілу низку гарантій для працівників при розірванні трудового договору. Однією із загальних гарантій при звільненні працівників є необхідність отримання роботодавцем попередньої згоди профспілкового органу.

Ще однією важливою умовою при розірванні трудового договору є вимога ст. 40 КЗпП України, яка забороняє звільнення працівника за ініціативою роботодавця в період його тимчасової непрацездатності. Також закон забороняє звільняти працівника за ініціативою роботодавця у період перебування його у відпустці.

Припинення трудового договору незалежно від підстав оформляється наказом або розпорядженням роботодавця, де обов'язково вказується підстава припинення трудового договору, згідно з чинним законодавством та з посиланням на відповідну статтю чи пункт закону.

Днем звільнення вважається останній день роботи. Він обов'язково повинен бути зазначений у наказі або розпорядженні роботодавця.

У деяких випадках при розірванні трудового договору працівнику виплачується вихідна допомога. Стаття 44 КЗпП передбачає, що вихідна допомога виплачується в розмірі середньомісячного заробітку у випадках припинення трудового договору в зв'язку з:

відмовою працівника від переведення в іншу місцевість разом з підприємством, а також відмова його продовжувати роботу через зміну істотних умов праці (п. 6 ст. 36);

змінами в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідацією, реорганізацією, банкрутством або перепрофілюванням підприємства, установи, організації, скороченням чисельності або штату працівників (п. 1 ст. 40);

виявленням невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі (п. 2 ст. 40);

поновленням на роботі працівника, який раніше виконував цю

роботу.

При припиненні трудового договору в разі призову чи вступу на військову службу, або направлення на альтернативну (невійськову) службу (п. 3 ст. 36) вихідна допомога виплачується у розмірі не менше двомісячного середнього заробітку, а при звільненні працівника у зв'язку з порушенням роботодавцем законодавства про працю, умов колективного чи трудового договору – в розмірі, передбаченому колективним договором, але не менше тримісячного середнього заробітку.

9.5. Дисциплінарна і матеріальна відповідальність працівників

Дисциплінарна відповідальність за трудовим правом полягає в обов'язку працівника відповісти за вчинене ним порушення трудової дисципліни перед роботодавцем і понести дисциплінарні стягнення, передбачені нормами трудового права.

Трудове правопорушення як підстава дисциплінарної відповідальності (дисциплінарний проступок) – це винне, протиправне невиконання чи неналежне виконання працівником трудових обов'язків, передбачених законодавством про працю, колективним та трудовим договорами, що призводить до порушення внутрішнього трудового розпорядку на підприємстві.

На основі аналізу законодавства дисциплінарну відповідальність умовно можна поділити на два види: 1) загальну (санкції такої відповідальності застосовуються до всіх без винятку працівників); 2) спеціальну (застосовується на підставі окремих нормативно-правових актів: статутів, положень, законів і поширюється лише на визначене коло працівників).

Загальна дисциплінарна відповідальність передбачена ст. 147 КЗпП України. Вона є універсальною за характером та може застосовуватись до всіх працівників, які працюють за трудовим договором незалежно від виду здійснюваної ними діяльності.

КЗпП визначено два види дисциплінарних стягнень: догана й звільнення. Перелік дисциплінарних стягнень загального характеру є вичерпним.

Дисциплінарні стягнення накладаються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) певного працівника. За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки одне дисциплінарне стягнення.

Дисциплінарне стягнення застосовується роботодавцем безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не враховуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку.

До застосування дисциплінарного стягнення роботодавець повинен

зажати від порушника письмові пояснення.

Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника, як ми вже зазначали, не застосовуються.

Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення.

Накладення дисциплінарного стягнення оформляється наказом (розпорядженням) роботодавця та повідомляється працівникові під розписку.

Спеціальна дисциплінарна відповідальність передбачена спеціальним законодавством: законами, що визначають особливості правового статусу окремих груп працівників (наприклад, «Про статус суддів», «Про державних службовців» тощо), або підзаконними актами (статутами і положеннями про дисципліну).

Матеріальна відповідальність визначається як обов'язок кожної із сторін трудових правовідносин (працівника та роботодавця) відшкодувати шкоду, заподіяну іншій стороні внаслідок невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі й порядку.

Залежно від форми вини матеріальна відповідальність працівників диференціюється на два види: обмежену та повну.

За шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків, працівники, з вини яких заподіяно шкоду, несуть матеріальну відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більшу свого середнього місячного заробітку.

Повна матеріальна відповідальність працівника полягає, у покладенні на нього обов'язку відшкодувати пряму дійсну шкоду в повному обсязі без будь-яких обмежень. Цей вид відповідальності настає лише у випадках, що прямо передбачені законодавством.

Стаття 134 КЗпП України встановлює вичерпний перелік підстав повної матеріальної відповідальності працівника, яка настає у нижчезазначених випадках:

1) між працівником і підприємством, установою, організацією укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей;

2) майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами;

3) шкоди завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку;

4) шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані;

5) шкоди завдано недостачею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі

при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування;

6) відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків;

7) шкоди завдано не при виконанні трудових обов'язків;

8) службова особа, винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу;

9) керівник підприємства, установи організації всіх форм власності, винний у несвоєчасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсацій за порушення строків її виплати, і за умови.

Розмір заподіяної роботодавцю шкоди залежить від декількох факторів, зокрема, від виду правопорушення, ступеня вини працівника, характеру виробничої діяльності юридичної особи.

Чинне трудове законодавство запроваджує два способи покриття заподіяної шкоди: добровільний та примусовий. Вирізняють два способи примусового порядку покриття шкоди: за розпорядженням роботодавця; судовий.

Відповідно до ст. 136 КЗпП, покриття шкоди, заподіяної працівниками, що не перевищує середньомісячного заробітку, здійснюється за розпорядженням роботодавця шляхом відрахування із заробітної плати працівника. В інших випадках покриття шкоди здійснюється через подання роботодавцем позову до суду.

Роботодавець зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану працівникові при виконанні трудових обов'язків. Шкода, завдана роботодавцем працівнику, полягає у повній чи частковій втраті заробітної плати, яка зумовлена:

1) незаконним звільненням, переведенням, відстороненням працівника від виконання трудової функції;

2) порушенням роботодавцем законодавчо встановленої процедури розірвання трудового договору;

3) затримкою виконання судового рішення про поновлення на роботі незаконно звільненого працівника;

4) недотриманням вимог законодавства про охорону праці, що призвело до трудового каліцтва або іншого ушкодження здоров'я працівника.

Контрольні питання:

1. Що таке трудове право, предмет його регулювання?
2. Що таке трудовий договір?
3. Хто є сторонами трудового договору?

4. Дайте характеристику трудового контракту.
5. Як оформляється прийняття працівника на роботу?
6. Що таке строк випробування?
7. Назвіть особливості прийняття на роботу неповнолітніх.
8. Які є підстави для розірвання трудового договору з ініціативи власника?
9. Які є підстави для розірвання трудового договору з ініціативи працівника?
10. Що таке робочий час та його тривалість?
11. Хто має право працювати неповний робочий час?
12. Назвіть види часу відпочинку.
13. Що таке трудовий спір та його види?
14. Як вирішуються колективні спори?
15. Назвіть види дисциплінарної відповідальності

Тема 10. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

- 10.1. Основні поняття і система кримінального права України.
- 10.2. Поняття злочину та його ознаки. Поняття складу злочину, стадії злочину. Співучасть у злочині.
- 10.3. Поняття кримінальної відповідальності.
- 10.4. Кримінальне покарання: поняття, ознаки, види.
- 10.5. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

10.1. Основні поняття та система кримінального права України

Кримінальне право – це система правових норм, які встановлюють злочинність дії та покарання за неї, а також підстави і порядок реалізації кримінальної відповідальності.

Виділяють три основні різновиди відносин, які в сукупності становлять предмет кримінально-правового регулювання:

1) відносини, які виникають у зв'язку із вчиненням особою злочину. Вони виникають між особою, яка скоїла злочин, і державою в особі суду, слідчого, прокурора, органу дізнання. Кожний з цих суб'єктів має певні права і несе кореспондовані ним обов'язки;

2) загальнопопереджувальні відносини, пов'язані з утриманням особи від вчинення злочину через загрозу покарання. Ці відносини ще можна назвати позитивними;

3) відносини, що наділяють громадян правами на завдання шкоди при здійсненні захисту від особливо небезпечних злочинців, а саме: у разі необхідної оборони, крайньої необхідності та інших обставин, що виключають злочинність діяння.

Найголовнішою функцією відносин кримінального права є охоронна. До принципів кримінального права належать такі:

- 1) відповідальність лише за вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом як злочин (ч. 1 ст. 2 КК);
- 2) відповідальність лише за наявності вини (ст. 23 КК);
- 3) особистий характер відповідальності (ст. 18 КК);
- 4) індивідуалізація кримінальної відповідальності та покарання.

Завдання кримінального права:

- охорона суспільного ладу України, його політичної й економічної систем, захист державного суверенітету від злочинних посягань;
- забезпечення захисту життя, здоров'я, честі та гідності громадян, їх конституційних прав і свобод;
- захист власності, громадського порядку, довкілля;
- викорінювання порушень правопорядку і перш за все злочинів;
- забезпечення миру і безпеки людства;
- усунення причин, що породжують злочини.

Основним **джерелом** кримінального права є Кримінальний кодекс України.

У Загальній частині представлено норми загального значення, зокрема щодо поняття самого злочину, його ознак, дії КК України у просторі та часі, класифікації й підстав кримінальної відповідальності, кримінального покарання і його видів, призначення покарання та звільнення від нього тощо.

Особлива частина КК України визначає відповідальність за конкретні види злочинів. Так, закон передбачає такі види злочинів: злочини проти основ національної безпеки України; злочини проти життя та здоров'я особи; злочини проти волі, честі та гідності особи; злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи; злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини й громадянина; злочини проти власності; злочини у сфері господарської діяльності; злочини проти довкілля; злочини проти громадської безпеки; злочини проти громадського порядку та моральності; злочини проти безпеки виробництва; злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення; злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту; злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації; злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян ; злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж; злочини у сфері службової діяльності; злочини проти правосуддя; злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини); • злочини проти миру, безпеки людства і міжнародного пра-

вопорядку.

КК України діє відносно певного кола осіб, у певних просторових та часових межах. Так, згідно зі ст. 4 КК України злочинність і караність діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, який діяв на час учинення цього діяння. Часом учинення злочину визнається час учинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності. Закон про кримінальну відповідальність, який скасовує злочинність діяння або пом'якшує кримінальну відповідальність, має зворотну дію у часі, тобто поширюється на осіб, що вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість. Закон про кримінальну відповідальність, що встановлює злочинність діяння або посилює кримінальну відповідальність, не має зворотної дії в часі.

У відповідності до ст. 6 КК України особи, які вчинили злочини на території України, підлягають кримінальній відповідальності за КК України. Злочин визнається вчиненим на території України, якщо його було почато, продовжено, закінчено або припинено на території України, а також якщо його виконавець або хоча б один зі співучасників діяв на території України.

Питання про кримінальну відповідальність дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які за законами України і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не є підсудні у кримінальних справах судам України, в разі вчинення ними злочину на території України вирішується дипломатичним шляхом.

Ст. 7 КК України визначено, що громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочини за її межами, підлягають кримінальній відповідальності за КК України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Згідно зі ст. 8 КК України, іноземці або особи без громадянства, що не проживають постійно в Україні, які вчинили злочини за її межами, несуть в Україні відповідальність у випадках, передбачених міжнародними договорами, або якщо вони вчинили особливо тяжкі злочини проти прав і свобод громадян України або інтересів України.

Разом з тим, ст. 25 Конституції України встановлює, що громадянин України не може бути виданий іноземній державі. Це правило поширюється і на ті випадки, коли іноземна держава хоче покарати українського громадянина за вчинений на її території злочин. Видача з цією самою метою іноземців чи осіб без громадянства може мати місце, якщо вона передбачена відповідними міжнародними договорами.

10.2. Поняття злочину та його ознаки. Поняття складу злочину, стадії злочину. Співучасть у злочині

Злочином є передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого КК України, але через малозначущість не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (ст. 11 КК України).

Злочин характеризують такі **ознаки**:

- суспільна небезпечність діяння;
- кримінальна протиправність;
- вина;
- кримінальна караність.

Суспільна небезпечність як матеріальна ознака злочину охороняється законом або містить реальну можливість заподіяння такої шкоди.

Злочин являє собою єдність об'єктивного і суб'єктивного діяння й психічного (свідомого та вольового) ставлення до нього – винність діяння.

Протиправність як формальна ознака злочину означає передбачення його в кримінальному законі.

З нею пов'язана четверта обов'язкова ознака злочину – його караність. Діяння тому і є караним у кримінальному порядку, що воно суспільно небезпечне й передбачене кримінальним законом як злочин. Значення ознаки караності полягає в тому, що проводиться межа між злочином та іншими правопорушеннями, за вчинення яких передбачене застосування ними суворих заходів юридичної відповідальності.

Специфіка злочину виявляється саме в підвищеному ступені суспільної небезпеки: він завжди є більш небезпечним, ніж будь-яке інше правопорушення. За характером суспільна небезпека злочину є реальною, у той час як суспільна небезпека правопорушення є потенціальною.

Залежно від ступеня тяжкості розрізняють такі **категорії** злочинів:

- невеликої тяжкості – за які передбачене покарання позбавленням волі на строк не більше двох років або інше, більш м'яке покарання;
- середньої тяжкості – за які передбачене покарання позбавленням волі на строк не більше п'яти років;
- тяжкі злочини – за які передбачене покарання позбавленням волі на строк не більше десяти років;
- особливо тяжкі злочини – за які передбачене покарання позбавленням волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

Склад злочину – це сукупність установлених у кримінальному

законі юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочинне.

Елементи складу злочину:

1. Об'єкт злочину – те, на що спрямований злочин: власність, майнові та немайнові права, свободи й обов'язки громадян);

2. Суб'єкт злочину – фізична осудна особа, яка вчинила злочин (нею можуть бути громадяни України, іноземці, особи без громадянства, що досягли 16, в окремих випадках – 14 років);

3. Об'єктивна сторона злочину – зовнішня форма злочинної діяльності, яка піддається спостереженню, оцінці та яка виражається у вчиненні передбаченого законом діяння (дії чи бездіяльності).

Включає: суспільно небезпечне діяння; злочинний наслідок діяння; причинний зв'язок між ними; спосіб вчинення діяння; місце, час, знаряддя і засоби вчинення злочину.

4. Суб'єктивна сторона злочину: психічного ставлення особи до дії або бездіяльності та її наслідків у формі умислу або необережності – вина.

Форми вини:

- умисел: прямий; непрямий;
- необережність: злочинна недбалість; злочинна самовпевненість (ст. 25 ККУ).

При прямому умислі особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. При непрямому умислі особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала настання цих наслідків (стаття 24 КК).

Мета злочину – це прагнення особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, досягти його злочинного результату.

Мотив злочину – це внутрішні процеси, що відображаються у свідомості особи і спонукають її вчинити злочин.

Під **стадіями** скоєння злочинів розуміються певні етапи його здійснення, які відрізняються розвитком здійснення об'єктивної сторони відповідного злочину та ступенем реалізації умислу.

Стадії скоєння злочину можуть міститися тільки в злочинах, вчинених з прямим умислом. Стадії вчинення злочину різняться між собою моментом закінчення злочинного діяння. Менший ступінь небезпеки незакінченого злочину повинен тягнути і менше покарання.

КК України визначає злочинними і караними три стадії вчинення злочину, а саме:

- 1) готування до злочину (ст. 14 КК);
- 2) замах на злочин (ст. 15 КК), який разом із готуванням до злочину становить незакінчений злочин;
- 3) закінчений злочин (ст. 13 КК).

Відповідно до ч. 1 ст. 13 КК України злочин вважається закінченим, коли діяння містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК.

Незакінчений злочин – це умисне суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), яке не містить усіх ознак будь-якого злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК. Незакінченим злочином може бути готування до нього та замах на злочин (ст. 13 КК).

При незакінченому злочині умисел винного залишається повністю нереалізованим, об'єктивна сторона також повністю нерозвинутою й суспільно небезпечні наслідки не настають. Злочинна діяльність припиняється у зв'язку з обставинами, що виникли і водночас з волі та бажання суб'єкта.

Відповідно до ч. 1 ст. 14 КК готуванням до злочину є підшукування або пристосування засобів збрарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину.

Підшукування засобів чи збрарядь злочину – це їх придбання, відшукування, виявлення для вчинення злочину.

Пристосування засобів чи збрарядь злочину – це дії, що змінюють форму, якості предметів, їх ремонт тощо для вчинення злочину.

Інше умисне створення умов – це пошук співучасників, розроблення плану, вивчення місця вчинення злочину.

Відповідно до ст. 15 КК України замахом на злочин є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кодексу, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі.

Щоб відрізнити замах на злочин від готування до нього; слід встановити, чи є скоєні дії частиною об'єктивної сторони злочину, який готується. Об'єктивними ознаками замаху на злочин є:

- 1) вчинення діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину;
- 2) не доведення злочину до кінця;
- 3) причини не доведення злочину до кінця не залежать від волі винного.

Відповідно до ч. 2 ст. 15 КК, замах на вчинення злочину є закінченим, якщо особа виконувала всі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі. Нерідко такий замах на практиці називають невдалим.

Відповідно до ч. 3 ст. 15 КК, замах на вчинення злочину є не закінченим тоді, коли винному не вдалося виконати всі дії, які він вважав необхідними для доведення злочину до кінця.

Відповідно до ст. 16 КК, кримінальна відповідальність за готування

до злочину і за замах на злочин настає за ст. 14 або ст. 15 КК і за тією статтею Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за закінчений злочин, до якого суб'єкт готував готувався або на який вчинив замах. Наприклад, готування до крадіжки кваліфікується за ст. 14 КК і ч. 1 ст. 18 КК, а замах на крадіжку – за ст. 15 і ч. 1 ст. 185 КК.

Готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Добровільною відмовою є остаточне припинення особою за власною волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця. Особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише у тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину.

Співучастю у злочині є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину.

Залежно від виконуваної ролі розрізняють такі види співучасників:

- виконавець – це особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що, відповідно до закону, не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин, передбачений КК України;

- організатор – це особа, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також є особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, або особа, яка забезпечувала фінансування чи організувала приховування злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації;

- підбурювач – це особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину;

- пособник – це особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети або іншим чином сприяти приховуванню злочину.

Залежно від кількості суб'єктів та умов вчинення ст. 28 КК України розрізняє такі види злочинів:

- злочин, учинений групою осіб (якщо у ньому брали участь декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови між собою);
- злочин, учинений за попередньою змовою групою осіб (якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення);
- злочин, учинений організованою групою (якщо в його готуванні

або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи);

- злочин, учинений злочинною організацією (якщо він скоєний стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (три і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп).

Умови кримінальної відповідальності кожного зі співучасників злочину визначаються ст. 29–30 КК України.

10.3. Поняття кримінальної відповідальності

Кримінальна відповідальність – це один із видів юридичної відповідальності, правовий наслідок вчинення злочину, який полягає у застосуванні до винної особи заходів державного примусу у формі кримінального покарання.

Підставою для кримінальної відповідальності є факт учинення злочину та його склад. Вона застосовується лише судом і лише до особи, винної у скоєнні злочину.

Кримінальній відповідальності підлягає осудна особа за вчинення будь-якого злочину з 16 років, а за деякі найбільш небезпечні злочинні діяння кримінальну відповідальність встановлено з 14 років (ст. 22 КК України).

Осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК України, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

Особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності.

Кримінальний кодекс України визначає обставини, що виключають суспільну небезпечність і протиправність діяння, а саме:

- необхідна оборона (дії, вчинені з метою захисту охоронюваних

законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної та достатньої в цій обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони).

Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту;

- уявна оборона (дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було й особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання). Уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала та не могла усвідомлювати помилковості свого припущення;

- затримання особи, що вчинила злочин (дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи);

- крайня необхідність (заподіяння шкоди інтересам, що охороняються законом у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в цій обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності). Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди інтересам, що охороняються законом, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода;

- фізичний або психічний примус;

- виконання наказу або розпорядження (дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду інтересам, що охороняються законом, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу або розпорядження. Наказ або розпорядження є законними, якщо вони віддані відповідною особою в належному порядку та в межах її повноважень і за змістом не суперечать чинному законодавству та не пов'язані з порушенням конституційних прав та свобод людини і громадянина);

- діяння, пов'язане з ризиком (діяння (тобто дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду інтересам, що охороняються законом, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної

суспільно корисної мети);

- виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

Підстави звільнення від кримінальної відповідальності: дійове каяття винного; примирення винного з потерпілим; передача особи на поруки; зміна обстановки; закінчення строків давності; закон про амністію чи акт помилування; застосування примусових заходів виховного характеру (до неповнолітніх); спеціальні види звільнення за Особливою частиною КК.

10.4. Кримінальне покарання: поняття, ознаки, види

Кримінальне покарання – це особливий захід державного примусу, що застосовується судом від імені держави до особи, винної у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав та свобод засудженого.

Застосовуючи покарання, держава ставить такі цілі:

- настання негативних наслідків для винного (кара);
- виправлення і перевиховання засудженого;
- запобігання вчиненню засудженим нових злочинів;
- запобігання вчиненню злочинів іншими особами.

Ознаки кримінального покарання:

- призначається тільки за вироком суду і відповідно до закону;
- призначається лише для особи, визнаної винною у вчиненні злочину;
- призначається судом від імені держави і в інтересах всього суспільства, а отже, має публічний характер;
- має особистий, персоніфікований характер і не може розповсюджуватися на інших осіб;
- полягає у тому, що засуджений зазнає кари за вчинений злочин, тобто певних втрат і страждань, передбачених кримінальним законом;
- має спеціальну мету і тягне судимість;
- не має на меті завдати фізичних страждань засудженій особі або принижувати її гідність;
- являє собою справедливий акт правосуддя.

Стаття 51 КК містить такі види покарань:

- 1) штраф (ст. 53 КК);
- 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 КК);
- 3) позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю (ст. 55 КК);
- 4) громадські роботи (ст. 56 КК);
- 5) виправні роботи (ст. 57 КК);
- 6) службові обмеження для військовослужбовців (ст. 58 КК);
- 7) конфіскація майна (ст. 59 КК);

- 8) арешт (ст. 60 КК);
- 9) обмеження волі (ст. 61 КК);
- 10) утримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст. 62 КК);
- 11) позбавлення волі на певний строк (ст. 63 КК);
- 12) довічне позбавлення волі (ст. 64 КК).

За порядком призначення ст. 52 КК поділяє покарання на три групи:

- 1) основні; 2) додаткові; 3) змішані покарання.

Основні покарання – це покарання, що призначаються у вироку лише як самостійні. До них закон відносить кримінальні покарання 4 – 12.

Додаткові покарання – це такі покарання, що призначаються лише на додаток до основних покарань і самостійно застосуватися не можуть. Відповідно до ст. 52 КК до них належать 2, 7 покарання.

Покарання 1, 3 можуть призначатися і як основні, та як додаткові.

Штраф – це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і межах, установлених в Особливій частині КК України. Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного в межах від 30 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо статтями КК України не передбачено вищого розміру штрафу.

Засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особа, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, може бути позбавлена за вирокком суду цього звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може бути призначене як основне покарання на строк від двох до п'яти років або як додаткове покарання на строк від одного до трьох років.

Громадські роботи полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Громадські роботи встановлюються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більш як 4 години на день.

Покарання у формі виправних робіт встановлюється на строк від 6 місяців до 2 років і відбувається за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт провадиться відрахування в дохід держави у розмірі, встановленому вирокком суду, в межах від 10 до 20 відсотків.

Покарання у формі службового обмеження застосовується до засуджених військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, на строк від 6 місяців до 2 років у випадках, передбачених КК України, а також у випадках, коли суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замість обмеження волі чи

позбавлення волі на строк не більше 2 років призначити службове обмеження на той самий строк.

Покарання у формі конфіскації майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Якщо конфіскується частина майна, суд повинен зазначити, яка саме частина майна конфіскується, або перелічити предмети, що конфіскуються.

Покарання у формі арешту полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції та встановлюється на строк від 1 до 6 місяців. Військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті. Арешт не застосовується до осіб віком до 16 років, вагітних жінок і до жінок, які мають дітей віком до 7 років.

Покарання у формі обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Обмеження волі встановлюється на строк від 1 до 5 років. Обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 14 років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до інвалідів першої та другої груп.

Покарання у формі тримання в дисциплінарному батальйоні призначається військовослужбовцям строкової служби на строк від 6 місяців до 2 років у випадках, передбачених КК України, а також, якщо суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше 2 років триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк.

Покарання у вигляді позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи. Позбавлення волі встановлюється на строк від 1 до 15 років.

Довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених КК України, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк. Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку.

Закон враховує обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання за вчинений злочин (ст. ст. 66–67 КК України)

У Кримінальному Кодексі України передбачено можливості для звільнення від відбування покарання:

1) особа, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути за вироком суду звільнена від покарання, якщо буде визнано, що з урахуванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно

небезпечною;

2) звільнення від відбування покарання може застосовуватися у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку;

3) звільняється від покарання особа, яка під час його відбування захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру;

4) звільнення на підставі закону України про амністію або акта про помилування.

Амністія оголошується законом України стосовно певної категорії осіб. Законом про амністію особи, які вчинили злочин, можуть бути повністю або частково звільнені від кримінальної відповідальності. Законом про амністію може бути передбачено заміну засудженому покарання або його невідбутої частини більш м'яким покаранням.

Помилування здійснюється Президентом України стосовно індивідуально визначеної особи. Актом про помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у вигляді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше 25 років.

10.5. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх

Неповнолітні несуть кримінальну відповідальність на тих самих засадах, що й дорослі злочинці. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років.

Особи, які вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності за окремі види злочинів, а саме: за умисне вбивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави, умисне тяжке тілесне ушкодження, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, диверсію, бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників, згвалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, крадіжку, грабїж, розбій, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна, пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів, угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, незаконне заволодіння транспортним засобом, хуліганство.

Згідно зі ст. 97 КК України, неповнолітнього, який уперше вчинив

злочин невеликої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру. Зазначені примусові заходи виховного характеру суд застосовує і до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки злочину.

Згідно зі ст. 105 КК України, неповнолітній, який учинив злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього такі примусові заходи виховного характеру:

- 1) застереження;
- 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків для його перевиховання, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом.

До неповнолітнього може бути застосовано одночасно кілька примусових заходів виховного характеру. Тривалість заходів виховного характеру встановлюється судом, який їх призначає. Суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом.

Відповідно до ст. 98 КК України, до неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань:

- штраф (у межах 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян);
- громадські роботи (30–120 годин, не більше 2-ох годин на день);
- виправні роботи (від 2-ох місяців до одного року);
- арешт (15–45 діб);
- позбавлення волі на певний строк (до 10 років, в окремих випадках – до 15 років).

До неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання у вигляді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися

певною діяльністю.

До осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі за злочин, вчинений у віці до вісімнадцяти років, може бути застосоване умовно-дострокове звільнення від відбування покарання незалежно від тяжкості вчиненого злочину. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може бути застосоване, якщо засуджений сумлінною поведінкою та ставленням до праці й навчання довів своє виправлення.

Контрольні питання

1. Що є предметом кримінального права?
2. Що таке злочин?
3. Які ознаки злочину Вам відомі?
4. Охарактеризуйте склад злочину.
5. Що таке вина?
6. Що означає осудність особи?
7. Які є види злочинів?
8. Які є стадії вчинення злочину?
9. Назвіть види співучасті.
10. Які види злочинних груп розрізняють у кримінальному праві?
11. Що таке кримінальна відповідальність?
12. Що Ви розумієте під кримінальним покаранням?
13. Які пом'якшуючі і обтяжуючі обставини вчинення злочину?
14. Які підстави звільнення від кримінальної відповідальності?
15. За які злочини встановлена кримінальна відповідальність неповнолітніх у віці від 14 до 16 років?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%EA/96-%E2%F0>
2. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/%D0%BA%D0%B7%D0%BF%D0%BF>
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-Х зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/80731-10>
4. Кодекс України про надра від 27.07.1994 р. зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80>
5. Водний кодекс України від 06.06.1995 р. зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80>
6. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
7. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 року № 2947-III зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
8. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>
9. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/436-15>
10. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/2341-14>
11. Закон України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991р. зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1576-12>
12. Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000р. зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1775-14>
13. Закон України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19 червня 2003 р. зі змінами та доповненнями –

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/963-15>

14. Закон України «Про оплату праці» від 24 березня 1995 р. зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80>

15. Закон України «Про охорону атмосферного повітря» від 21 червня 2001 р. зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2707-12>

16. Закон України «Про охорону навколишнього середовища» від 25 червня 1991 р. зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>

17. Закон України «Про питну воду та питне водопостачання» від 10 січня 2002 р. зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2918-14>

18. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» від 15 травня 2003р. зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/755-15>

19. Закон України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 № 5067-VI зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/5067-17>

20. Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 06.11.2012 зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5475-17>

21. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-1953-17>

22. Гірничий закон України від 06.10.1999 р. зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1127-14>

23. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 р. зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>

24. Закон України «Про вибори Президента України» від 05.03.1999 зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/474-14>

25. Закон України «Про громадянство України» від 18.01.2001 зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>

26. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16.10.1996 зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80>

27. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 зі змінами та доповненнями – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-1953-17>

28. Адміністративне право України. Т.1. Загальне адміністративне право: навчальний посібник / [В.В. Галуцько, В.І. Курило, С.О. Короєд, О.Ю. Дрозд, І.В. Гиренко, О.М. Єщук, І.М. Риженко, А.А. Іванищук, Р.Д. Саунін, І.М. Ямкова]; за ред. проф. В.В. Галуцька. – Херсон: Грінь Д.С., 2015. – 272 с.

29. Господарське право України: підручник: у 2 ч. / [Андрєєва О.Б., Жорнокуй Ю. М., Гетманець О. П. та ін.]. – Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2014.

30. Жаровська Г. П. Кримінальне право України (Загальна частина) [Текст]: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Галина Жаровська, Олена Ющик; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці: Рута, 2013. – 302 с.

31. Кириченко В. М. Порівняльне конституційне право: модульний курс // В. М. Кириченко. – К.: ЦУЛ, 2012. – 254 с.

32. Сімейне право: підручник / за заг. ред. В. А. Кройтора та В. Ю. Євко; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2016. – 512 с.

33. Скрипнюк О. В. Сучасна конституційно – правова доктрина України // Право України. – 2013. – с. 16-32.

34. Трудове право України [Текст]: академ. курс: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Пилипенко П. Д. та ін.]; за ред. д-ра юрид. наук, проф. П. Д. Пилипенка; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – 5-те вид., переробл. та допов. – К.: Ін Юре, 2014. – 548 с.

35. Шаповал В. Виконавча влада в контексті форм державного правління // Право України. – 2015. - №11. – с. 77-88

36. Ющик О. Конституційний процес в Україні: особливості сучасного стану //Право України. – 2012. - №8. – с. 19-27.

37. Адміністративне право України [Текст]: підручник: [у 2 т.] / Відкр. міжнар. ун-т розв. людини "Україна". – Херсон: ХМД, 2013. Т.1: Загальне адміністративне право. Академічний курс / [В.В. Галуцько та ін.]. – 2013. – 393 с.

38. Бублик О. І. Цивільне право України [Текст]: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.І. Бублик; ДЗ «Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка», Каф. політол. та правознав. – Луганськ: ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2013. – 226 с.

39. Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина [Текст]: навч. посіб. / Вереша Р.В.; Акад. адвокатури України. – Вид. 3-є, переробл. та допов. – К.: Правова єдність: Алерта, 2014. – 351 с.

40. Господарське право підручник / за ред. О. П. Подцерковного. – Вид. 2-ге, перероб. та доп. – Х.: Одиссей, 2012. – 640с.

41. Господарське право: Підручник / О.П. Гетьманець. – у 2 ч. – Х.: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2014. – Ч.1. – 368 с.
42. Господарське право: Підручник / О.П. Гетьманець. – у 2 ч. – Х.: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2014. – Ч.2. – 367 с.
43. Дараганова Н. В. Адміністративне право України [Текст]: навч. посіб. / Н. В. Дараганова; Вищ. навч. закл. «Нац. акад. упр.». – К.: ВНЗ «Нац. акад. упр.», 2013. – 271 с.
44. Конституционное право: учеб. для бакалавров / отв. ред. В. И. Фадеев. – М.: Проспект, 2013. – 584 с.
45. Конституційне право України: підручник / за ред.: В. П. Калісник, Ю. Г. Барабаш. – Х.: Право, 2010. – 416 с.
46. Кримінальне право. Особлива частина [Текст]: навч. посіб. / [В. М. Трубников та ін.]; за заг. ред. проф. В. М. Трубникова; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х.: Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 335 с.
47. Курс адміністративного права України [Текст]: підручник / [Колпаков В. К. та ін.; спец. ред.: Колпаков В. К. та ін.]; Нац. акад. внутр. справ. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 869 с.
48. Матвеев П. С. Цивільне право (в схемах) [Текст]: навч. посіб. / П. С. Матвеев, В. І. Бірюков; Нац. акад. внутр. справ. – К.: Алерта, 2013. – 255 с.
49. Погорілко В. Ф. Конституційне право України: підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – 4-вид. переробл. та доопр. – К.: Ліра-К, 2012. – 576 с.
50. Рабінович П. Охорона Конституції України засобами конституційного судочинства // Право України. – 2014. - №5. – с. 105-112.
51. Рабінович П. Охорона Конституції України засобами конституційного судочинства // Право України. – 2014. - №5. – с. 105-112.
52. Сімейне право України [Текст]: підручник / [Т. В. Боднар, В. С. Гопанчук, О. В. Дзера та ін.]; за заг. ред. Т. В. Боднар та О. В. Дзери. – Київ: Юрінком Інтер, 2016. – 519 с.
53. Скрипнюк О. В. Сучасна конституційно – правова доктрина України // Право України. – 2013. – 312. – с. 16-32.
54. Трудове право України [текст] підручник / За загальною редакцією М.І. Іншина, В.Л. Костюка, В.П. Мельника. Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Київ: Центр учбової літератури, 2016. – 472 с.
55. Трудове право України [Текст]: слов.-довід. термінів і понять / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки; [уклад.: Якушев І. М., Старчук О. В.]; за заг. ред. І. М. Якушева]. – Луцьк: Захарчук В. М., 2013. – 279 с.
56. Фролов Ю. М. Цивільне право України [Текст]: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Ю. М. Фролов, В. К. Антошкіна, В. С. Турскова. – Донецьк : Юго-Восток, 2012 . – Т. 2. – 2013. – 491 с.

57. Цивільне право України. Загальна частина [Текст]: підруч. для студентів вищ. навч. закл. / Бошицький Ю. П. [та ін.]; Нац. акад. наук України, Київ. ун-т права. – Київ : Ліра-К, 2013. – 759 с.

58. Цивільне право України. Особлива частина: підручник/ Мін-во освіти і науки України, Нац. авіаційний ун-т; за заг. ред. д.ю.н., проф. Р.Б. Шишки. – К.:Ліра,2015. – 1024 с.

59. Шаповал В. Виконавча влада в контексті форм державного правління // Право України. – 2015. – №11. – с. 77-88

60. Шевчук А. В. Кримінальне право України (Особлива частина) [Текст]: для студ. вищ. навч. закл. / Андрій Шевчук, Марія Дякур; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці: Рута, 2013. – 471 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Бойко Валентина Вячеславівна, Неділько Аліна Іванівна

ПРАВОЗНАВСТВО ТА ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Комп'ютерна верстка – В.В. Бойко

Редактор Я.В. Новічкова

Друк RISO.
Обл.-вид. арк. – 9,33.

Поліграфцентр
Полтавського національного технічного університету
імені Юрія Кондратюка
36011, м. Полтава, Першотравневий проект, 24
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК, № 3130 від 06.03.2008 р.

Віддруковано з оригінал-макета поліграфцентру ПолтНТУ